

TANULMÁNYOK

- 3 **Martin Potucek:** Quo vadis, szociálpolitika, Csehszlovákiában?
10 **Igor Tómes:** Szociálpolitika és védelem Csehszlovákiában 1989 novembere óta
21 **Jacqueline Heinen:** Foglalkoztatáspolitikai és a női munkaerő Lengyelországban: tegnap és ma

MAGYAR VALÓSÁG

- 31 **Tóth László:** Adalékok a homoszexualitás társadalmi problémájához
45 **Gervai Gábor:** AZ AIDS-ről a mentális problémák tükrében
53 **Nagy László Tibor:** A szkinhedek és büntetőjogi megítélésük

A SZOCIÁLIS MUNKA MODELLJEI

- 64 **Bill Jordan:** Szociális munka a posztindusztriális társadalomban

PÁRTOK SZOCIÁLIS PROGRAMJAI

- 77 **Csehák Judit:** Szocialisták a szociálpolitikáról

ESETEK

- 94 **Gosztonyi Géza:** A XXII-es csapdája
102 **Lévai Katalin:** „Mindig minden a legnagyobb rendben volt”
108 **Lakatos Elizabeth:** Egy krízisbe került család és a Szolgálat segítése

HÍREK, INFORMÁCIÓK

- 116 Szöveggyűjtemény az iskolai szociális munkáról (a szerkesztő ajánlása)

Martin Potucek

Quo vadis, szociálpolitika, Csehszlovákiában?

Szociálpolitikai hagyományok Csehszlovákiában

A csehszlovák társadalmi biztonsági rendszer viszonylag fejlett volt a II. világháború előtt (és rövid ideig még utána is). A társadalmi biztonsági rendszer az Osztrák-Magyar Monarchia közvetítésével átvette a társadalombiztosítás bismarcki hagyományának fogalmát és eszközeit. Ezt a rendszert több, az általános adóból finanszírozott alrendszer egészítette ki. Jelenlő hagyománya volt Csehszlovákiában az önkéntes munkának is.

Az 1948-as kommunista államcsíny után a csehszlovák szociálpolitikát központosították és bürokratizálták. Mivel a gazdaság meglehetősen rossz állapotban volt, a szociálpolitikára szintén túlságosan kevés pénz jutott. 1989 novembere előtt alapvetően a következők jellemezték a csehszlovák szociálpolitikát:

– a szociálpolitika a kötelező teljesidejű alkalmazás elvén alapult. A szociális privilégiumok és védelem terén a bér munkások előnyt élveztek (De Deken, 1991). A bér- és szociális juttatáspolitikát az határozta meg, hogy az állam nem az intenzív, hanem az extenzív termelést fejlesztette (Vecernik, 1991). A munkaerő iránti nagy kereslet az állam családpolitikáját is befolyásolta: a bölcsődék és az óvodák lehetővé tették, hogy az anyák is munkába álljanak – ez elsősorban azokat a családokat érintette, amelyekben a férj alacsony fizetése nem tudta biztosítani a családi szükségletek kielégítését.

Az állam szinte az összes társadalmi funkciót átvállalta, még azokat is, amiket egy polgári társadalomban a család, a közösség, az önkéntes szervezetek és a magánintézmények látnak el. Így az állampolgárok a szolgáltatások passzív befogadóivá váltak, akiknek nem volt joguk ezek alakítására. E tekintetben a szakembereknek is csak korlátozott hatalmuk volt.

Az 1960-as évek elejétől kezdve, a „fejlett szocializmus” új ideológiájával egy időben, az állampolgári jogokból származó univerzalizáló rendszerek is egyre fontosabbá váltak. Ez persze nem zárta ki a lakosság privilegizált rétegeinek – főleg a pártvezetőknek és a titkosrendőrség tagjainak – nyújtott különleges szolgáltatásokat.

A hivatalos ideológia és az egyre csökkenő pénzügyi források arra kényszerítették az anyagi termelés irányítóit, hogy az ipari ágazatokat részesítsék

előnyben. Ez óriási hiányokat eredményezett a szociális szolgáltatásokon belül mind a térbeli kapacitás és a műszaki felszereltség, mind pedig a szakemberek képzése és motiválása terén.

Az 1970–80-as években számos alkalmazotti szociális szolgáltatást alakítottak ki az anyagi termelés különféle ágazataiban dolgozók számára. A vállalatok így próbálták meg az állami intézmények szociális szolgáltatásainak hiányosságait ellensúlyozni.

Mi történt 1989 novembere óta?

A szociálpolitika prioritásai, szemléletmódja és mechanizmusai csak lassan változnak, egyrészt a szociálpolitikai intézmények tehetetlensége, másrészt az új politikai elit és az államapparátus alkalmatlansága miatt, mivel ezek tagjai képtelenek a szükséges reformok végrehajtására. A szociális reform kérdésében számos gyors és elhamarkodottnak tűnő intézkedés történt. A részrehajló nézetek konfliktusai és az ideológiai perlekedések szétdarabolták és összekavarták a szociálpolitikát, és ezzel lerombolták egy átfogó szociálpolitika kialakításának reményét.

A gazdasági és politikai változás nyomása a szociálpolitika fokozatos megváltozásához vezetett. Ebben döntő szerepe volt a kötelező teljesidejű alkalmazás megszüntetésének, amely a gazdaság közvetlen irányításáért (például a munkaerőpiac és az árak ellenőrzéséért) felelős intézmények felszámolásának tulajdonítható. Ez azonban olyan magas munkanélküliséget eredményezett, amilyenre még nem volt példa az országban. Az 1992. márciusi adatok szerint Csehszlovákiában 7 százalék fölé emelkedett a munkanélküliek száma (lebontva: a Cseh Köztársaságban körülbelül 5 százalék, a Szlovák Köztársaságban pedig 12 százalék fölött). Az utóbbi időben azonban a munkaközvetítő irodák a munkaerőpiac fokozottabb figyelembevételével aktívabb foglalkoztatáspolitikára kezdtek áttérni.

A másik fontos politikai döntés a szociális szolgáltatások állami monopóliumának eltörlése volt. Ez lehetővé tette, hogy az egyház, a jótékonyossági szervezetek, az önkéntes szervezetek, az állampolgári kezdeményezők és a magánvállalkozók is kilépjenek a szociálpolitika „porondjára”.

Az új törvénykezésnek az emberek életkörülményeire gyakorolt hatása máris észrevehető. A szövetségi szinten elfogadott létminimumtörvény és a köztársasági szinten elfogadott szociális elvárások törvénye a létminimum alatt élők támogatására kényszeríti az államot. Ezek a törvények a szociális védőháló kialakításának szükséges, de korántsem elégséges feltételei. A törvényhozó testületek¹ számos, az egészségügyet és a társadalombiztosítást, a szociális támogatást és a társadalmi biztonságot, valamint az aktív foglalkoztatáspolitikát és a munkanélküli járadékokat érintő törvényt fogadtak el (illetőleg készítenek elő). Mindazonáltal a szociálpolitika különféle alkotóelemei közötti kapcsolat nem egyértelmű, ezt tehát még tisztázni kell.

A háromoldalú intézmények szintén megkezdték működésüket, és ezzel megnyitották a Csehszlovákiában némi hagyománnyal már rendelkező korporatizmus előtt az utat. Azt azonban még mindig nem tisztázták, hogy ho-

gyan oszlik meg a felelősség a szövetségi, a köztársasági és a helyi önkormányzati szintű intézmények között, milyen jellegű és kiterjedésű szolgáltatásokat kellene biztosítani, és hogyan lehetne a rendszerbe bekapcsolni az egyéni, magán és közösségi kezdeményezéseket is.

A csehszlovák szociálpolitika legújabb fejleményeit a gyakorlatba sikeresen átültetett gondolatok, koncepciók és intézkedések ötvözetéhez lehetne hasonlítani. A régi szociálpolitikai intézmények alapvető átalakítására mindaddig nem került sor, mindössze annyi történt, hogy részlegesen az új helyzethez igazították őket. A jelenlegi programok sok tekintetben elégtelenek. Legfőbb hiányosságaik a következők: pontatlan célmeghatározás, rugalmatlanság, a gazdasági és szociális kritériumok helytelen alkalmazása az elosztási folyamatban, valamint az univerzalista és teljesítményelvű intézkedések keveredése. Utoljára, de nem utolsósorban pedig azt kell megemlítenünk, hogy az új szociálpolitika átfogó koncepciója és stratégiája sincs megfelelően kidolgozva.

Egy új szociálpolitika felé

Az előző rendszerben az állam és a nép közötti „társadalmi szerződés” értelmében a pártállamnak egy sajátos társadalmi biztonsági rendszert kellett kialakítania, amely magában foglalta a teljes foglalkoztatottságot, az ingyenes – de korlátozott – oktatást és egészségügyi ellátást, valamint a szociális védelem egyéb eszközeit. Az állampolgárok cserében lemondtak polgári és politikai jogaikról. A régi társadalmi szerződés ugyan már nincs érvényben, újat azonban még nem alakítottak ki. A lakosság széles rétegeit érintő életszívnálcsökkenés és a munkanélküliség növekedésének valószínűsége miatt különösen fontossá válik a „szociális probléma”.

Nem csupán a kormányzati politikának köszönhető, hogy a társadalmi béke 1989 novembere után is fennmaradt. Az állampolgárok türelme és megértése, a szakszervezetek törvényességi válsága, valamint az, hogy néhány korábbi forrás még mindig elérhető volt, szintén szerepet játszott a társadalmi béke megőrzésében.

A közkerölcsből és a közvéleményből gyakran lehet következtetni arra, hogy egy nép hajlandó-e követni a gazdasági és politikai életben zajló változásokat – azaz támogatja-e, vagy ellenzi ezeket.²

– A Cseh Köztársaságban több ember fogadja el a liberális értékeket, mint a Szlovák Köztársaságban. A felmérésben arra a kérdésre, hogy „Melyik értéket tartja fontosabbnak: a szabadságot vagy az egyenlőséget?”, a csehek 59 százaléka választotta a szabadságot. A szlovákoknál ez az arány 50 százalék volt. A csehek 31 százaléka, a szlovákoknak pedig 35 százaléka viszont az egyenlőséget tartotta fontosabbnak.

– Annál a kérdésnél, hogy „Az egyéni vagy az állami felelősségvállalást részesíti-e előnyben?”, a prágai lakosok 83 százaléka, a csehországiak 71 százaléka, Morvaország lakosságának 69 százaléka, a Szlovákiában élőknek azonban csak 49 százaléka részesítette az egyéni felelősséget előnyben.

– Arra a kérdésre, hogy „Melyek a szegénység kialakulásában szerepet játszó legfontosabb tényezők?”, a következő válaszok érkeztek:

	Prága	Csehország ³	Morvaország	Szlovákia
lustaság	55%	50%	44%	32%
társadalmi igazságtalanság	5%	9%	12%	31%

Ezekben a válaszokban jól tükröződik, hogy milyen mély kulturális különbségek vannak a morvaországi és csehországi csehek, valamint a szlovákok között. A rövid közös múltra visszatekintő csehszlovák állam nem volt képes homogenizálni azokat a különbségeket, amelyeket a „közép-európai” történelemből örökölt; a legnagyobb különbségek az Osztrák-Magyar Monarchia idejére nyúlnak vissza, mivel a csehek és a szlovákok a Monarchia különböző részein éltek.

Az adózási rendszer reformját követően meg fog szűnni a szociális szolgáltatások állami monopóliuma. A reform az új betegbiztosítási, egészségügyi biztosítási és társadalombiztosítási rendszerrel egyetemben 1993 elején kerül bevezetésre. Habár a meglévő pénzügyi keretek lehetővé teszik a regionális és az önkéntes tevékenység gyors fejlődését, ez utóbbiban sokan nem tudnak majd részt venni a gazdasági kényszer és az idő rövidsége miatt.

Az életszínvonal csökkenése és a munkanélküliség növekedése meg fogja akadályozni a teljesítményelv alkalmazását a szociálpolitikai programokban. Egyrészt azért, mert erősen megterheli az állami költségvetést, másrészt pedig azért, mert leszűkíti a biztosítási elven alapuló programok fejlődési terét. Ezek a programok csak több év alatt tudnak olyan pénzügyi tartalékot felhalmozni, amely mellett valóban független szociálpolitikát folytathatnak. Addig azonban az állami költségvetés hozzájárulására kell támaszkodniuk, ami azt jelenti, hogy – legalább részlegesen – továbbra is az állami bürokráciára vannak utalva. Ez jól megvilágítja az állam és a polgári társadalom alapvető paradoxonát: a reformok célja egyrészt az államapparátus szerepének csökkentése, másrészt viszont az állam szerepének növelése a szociális reformok bevezetésének időszakában.

A reformok kibontakozását hátráltatja az is, hogy a központi és helyi köztisztviselők jártassága alacsonyfokú, nem részesültek megfelelő képzésben, és számos esetben nem motiválja őket semmi. Ugyanez a helyzet az újonnan felállított, szociális munkát végző intézmények személyzetével.

Felmerül a régi kérdés: hogyan tudjuk bevezetni a szociális programok hatékonyabbá tételéhez szükséges működési reformokat és újításokat, ha nem tudjuk leküzdeni a szervezésben való jártasság, a motiváció és a pénzügyi források terén mutatkozó súlyos hiányosságokat?

A szociálpolitika átalakítása hatalmas feladat. Kérdés, hogy a reform bevezetésénél elkerülhető-e a profithajszolás, és elkerülhetők-e a csupán ideig-óráig hatékony részleges reformok és változtatások. Kérdés, hogy tíz év után arra kell-e majd panaszkodnunk, hogy a szociálpolitika maradékelvű működése akadályokat gördít a társadalom fejlődési lehetőségei elé.

Ha a „radikális gazdasági reformot” dogmatikusan vezetik be, és nem ve-

szik figyelmbe egy ilyen szemlélet szociális politikai demokrácia és a társadalmi konszenzus intézménye kerülhet veszélybe. A lakosság csak bizonyos kényszereket lesz hajlandó elfogadni, azokat is csak akkor, ha valóban indokoltak, és a nélkülözés nem tart sokáig. Különböző kielégződnek a szociális ellentétek, amelyek akár meg is buktathatják, de legalábbis igencsak lelassítják a gazdasági és politikai reformot. Ebben a helyzetben létfontosságúnak tűnik egy olyan átfogó szociálpolitika kialakítása, amely hatásos ütközőként fel tudja fogni a gazdasági és politikai átalakulás okozta lakossági sokkot, és segít az állampolgároknak a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodásban, valamint problémáik aktív megoldásában.

Ezzel kapcsolatban azonban számos dilemma-mával kell szembenéznünk. A teljesítményalapú szociálpolitika, amely – legalábbis a Cseh Köztársaságban – a liberális ideológián alapul, rá fog kényszerülni univerzalista programok kidolgozására, hogy támogatni tudja a lakosságot azon – széles – rétegeit (főleg a gyermekes családokat, a munkanélkülieket, a fogyatékosokat, a fiatalokat és a nyugdíjasokat), amelyek a szegénységi küszöb alá süllyednek. Mivel a programok finanszírozása a szövetségi, a központi és a helyi költségvetéseket is meg fogja terhelni, hozzá fog járulni az általános adó növelését szorgalmazó érveléshez. Ez persze veszélyeztetni fogja a teljesítményalapú szociálpolitikai intézkedéseket.

Az új szociálpolitika a jelenlegi külső és belső akadályok miatt talán nem lesz több, mint a teljesítményalapú, az univerzalista és a maradékelvű szemlélet sajátos keveréke. Mindazonáltal – hangsúlyozza Konopásek (1991) – világosan külön kellene választani a szociálpolitika személyi jövedelemfüggő (teljesítményalapú) és univerzalista részét.

Egy ilyen politika alapvető céljai a következők lehetnének:

- a szociálpolitikai és a gazdaságpolitikai koncepció kidolgozása kormányzati szinten;

- a megváltozott helyzetnek megfelelő intézményi és finanszírozási eszközök kialakítása (megfelelő adózási rendszer – ennek teljes átalakítását tervezik 1993 elejétől, hitelpolitika, szükséghelyzetben kiutalható segélyek és tartalékalapok, szociális és egészségbiztosítási programok, megfelelő munkamegosztás a helyi önkormányzatok és az autonóm intézmények között);

- a szociálpolitika finanszírozásának és a szociális szolgáltatásoknak a decentralizálása az általános jogi és intézményi keretek között;

- a szociálpolitika kidolgozásában és bevezetésében való állampolgári részvétel támogatása;

- az önszervező csoportok és az önkéntes kezdeményezések szervezeti és pénzügyi ösztönzése, valamint tanácsadói támogatása;

- az „ésszerű mennyiség” pénzügyi politikájának bevezetése, amely mérsékelt, de alapvető igényeket ki tud elégíteni.

Az új csehszlovák szociálpolitika kialakításának folyamatát két fejlődési szakaszra bonthatjuk. Az első szakasz egyik legfontosabb feladata a társadalmi béke megőrzése. Ebben a szakaszban a politikai helyzet instabilitására,

a gazdasági válság továbbgyűrűzésére, valamint az anyagi és motivációs források komoly hiányára számíthatunk. Mindazonáltal meg kell próbálnunk olyan átgondolt és kivitelezhető megoldásokat találni, amelyek elfogadhatók az állampolgárok, az alkalmazottak, a munkáltatók és az állam számára is. A szociális védőhálót ki kell egészíteni. Mozgósítani kell az önszerveződés és az emberi összetartás belső forrásait, de nem – elsősorban a nők – áldozatvállalására számíthatunk, akik már most is le vannak terhelve. Céljaink között szerepelhet továbbá: a hosszú távú perspektívák figyelembevétele a fontos kérdések mérlegelésénél; egy anyagi, szervezeti és ideológiai alap megőrzése a második szakaszra; a második szakasz tartalmának, módszereinek és szervezeti kereteinek előkészítése. A második szakaszban – a legsúlyosabb akadályok leküzdése után – átfogó szociálpolitikai stratégiát lehetne bevezetni, nagy hangsúlyt helyezve az egészségügyre, az oktatásra, a családra, a személyes etikára és az emberi összetartásra.

Átfogó terv hiányában a szociálpolitika hamarosan rendezetlen alapelemekre fog bomlani, és a képezett szociális munkások tömeges kivonulására, valamint a saját érdekeiket érvényre juttató erős szakmai lobbik kialakulására számíthatunk. Ez a profitorientált magánintézmények elterjedéséhez, az állami és közösségi intézmények színvonalcsökkenéséhez vezethet, amely a szolgáltatások egyenlőtlenségének növekedését vonja maga után.

A szociálpolitikai kérdésekkel foglalkozó érdemi vita hiánya

Csehszlovákiában 1989 novembere után nem folytattak nyilvános vitát a szociálpolitika fontos kérdéseiről. Mostanában indult egy ilyen vitasorozat (Projekt, 1991), amely „OMEGA-terv – polgári járulékok és emberi összetartás” címen vált ismertté. A vita fontosabb témái között szerepelnek a mindennapi élet aktuális szociális problémái és a mai csehszlovák szociálpolitika koncepciói, tartalma és módszerei is. A különböző szemléletmódok és intézkedések megvitatása a tömegkommunikáció igénybevételével folyik. A nyilvánosság, a szakértők, a politikusok és a közalkalmazottak célja az, hogy a viták során könnyebben megvalósítható megoldásokat találjanak a szociálpolitikai problémákra.

Fordította: Andor Eszter

Jegyzetek

1. 1992 januárjától meglepően megszigorították a munkanélküli járadékra való jogosultság feltételeit. Erre azért volt szükség, mert az 1991-es liberálisabb körülmények között igen sok visszaélés volt.

2. Az „Európai értékrendszer” kutatást, amelyből az információk többsége származik, 1991 augusztusában és szeptemberében végezték. Eredményei nemcsak Csehországra, Morvaországra és Szlovákiára (mindegyik esetében több mint 100 egyént felölölő mintával dolgoztak), de Csehszlovákia egészére is reprezentatívnak tekinthetők (Bártova, 1992). Lásd még Halman–DeMoor (1991): Részletes információk a kutatás kiterjedéséről és módszereiről.

3. Prága nélkül.

Hivatkozások

- Bártová, I: European Value System Study CSFR 1991: First Look into the Data. Prága: Károly Egyetem. Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék, Társadalomtudományi Iskola, 1992.
- De Deken, J. J.: Each According to his Ability or Each According to his Needs. Firenze: Európa Egyetem Intézete, 1991.
- Halman, L. és DeMoor, R.: Information Bulletin EVSSG 1991. Tilburg: Tilburg Egyetem, 1991.
- Konopásek, Z.: Chudoba a sociální příjmy [Szegénység és szociális jövedelmek]. Pozsonyi Munkaügyi és Szociálpolitikai Kutatóintézet, 1991.
- Potucek, M.: „Dilemmas of Social Policy in Post-November Czechoslovakia.” A Canterbury-i Kenti Egyetemen megrendezett BSA Konferencián tartott előadás anyaga, 1992.
- Projekt OMEGA. Obcansky sounáležitost, lidsky solidarita. Prága, 1992.
- Vecerník, J.: „Ovod do studia chudoby v Československu.” Sociologické časopis, 27. No. 5. pp. 577–602, 1991.

Fizessen elő az Esélyre!

Az Esély társadalom- és szociálpolitikai folyóirat.
Megjelenik évente hatszor.

Ára: 80 Ft.

Kapható minden nagyobb könyvesboltban
és a szerkesztőségben.

Megrendelhető:
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B
Tel.: 266-9833/298

Igor Tomes

Szociálpolitika és védelem Csehszlovákiában 1989 novembere óta

A kommunista kormány bukása és a Polgári Fórum koalíció megalakulása (1989 december) után, a szövetségi parlamentben 1990 januárjában elfogadott kormányprogrammal összhangban eltörölték a személyi nyugdíjakat (a kiemelkedő kommunistáknak járó, speciális öregségi nyugdíjakat), és számos társadalmi biztonsági és munkajogi rendelkezést hoztak a magánvállalkozók és családtagjaik, valamint a privát munkaadók számára. A betegbiztosítás igazgatását az állam a szakszervezeti igazgatásból pótolta ki. Az ideiglenes Polgári Fórum koalíciós kormány előkészítette a szociális reform forgatókönyvét, amelyet az 1990 közepén tartott szabad választások után megalakult kormánynak kell majd végrehajtania. A szabadon választott új szövetségi parlament 1990 szeptemberében elfogadta a szociális és a gazdasági reform forgatókönyvét.

A radikális szociális reform

A központi tervutasításos államosított gazdaságtól a magánvállalkozásokon alapuló szabad piacgazdaságba történő átmenet során csak egy ésszerű szociális védőháló felállításával lehet a szociális feszültségeket és egy esetleges társadalmi válságot elkerülni. A jelenlegi szociális intézményrendszer, amelyet egy központilag irányított társadalom igényeinek megfelelően alakítottak ki, az új igényeknek már nem felelt meg. A régi intézményrendszer magas költségráfordítással kiegyenlített szociális jólétet biztosított minden állampolgár számára, miközben hiányoztak a munkanélküliség, az infláció és a szegénység leküzdését segítő alapvető szociális intézmények.

A szociális intézményrendszer átalakításának szükségessége

Számos oka volt annak, hogy az új hullám megkövetelte a változást, a kormány pedig számított rá. A sürgetőbb, rövid távú okok pénzügyi és gazdasági vonatkozásúak voltak, a mozgalom hosszú távú szociális célkitűzései, a demokrácia és a szabadság kivívása mögött politikai, morális és demográfiai okok húzódtak.

Pénzügyi síkon a programköltségek miatt volt szükség a változásra. A nyugdíjak átlagos pótlásaránya és a járulékfizetési arány ugyanis a nemzetközi sztenderdhez képest igen magas volt, és ez jelentősen megemelte a juttatási kiadásokat. Az adminisztratív költségeket szintén az állam fedezi. Nyilvánvaló tehát, hogy az állami költségvetés pénzügyileg erősen leterhelt. Az infláció ésszerű keretek közé szorítására hozott intézkedések magukban foglalják a szociális költségek szigorú szabályozását, ami hátráltatja egy rugalmasabb juttatás-újraigazítási politika kialakítását.

A legfontosabb gazdasági okok a következők voltak: hiányzott a hatékonyabb megközelítések és intézkedések végrehajtására irányuló érdeklődés, hiányzott a munkaerőpiac stabilizálását szolgáló hatékony intézményrendszer, miközben a társadalmi biztonsági rendszer zavaros volt. Mivel a társadalmi biztonsági rendszert 40 éven át az általános adóból finanszírozták, a nyilvánosság egyik követelése az volt, hogy a kormányfinanszírozás helyett alakítsanak ki egy jobban átlátható *earmarked* járulékfizetési rendszert. A kormány a továbbiakban csak a rendszer fizetőképességének szavatolásáért és a szociális támogatás odaítéléséhez szükséges, közösségileg finanszírozott jövedelemigazoló rendszer kidolgozásáért lenne felelős. A rendszer érdekeltté tenné az embereket abban, hogy fogyasztásukat az *earmarked* járulékfizetésen keresztül kitolják, és segítene a lakosságnak a magasabb nyugdíj-járulékok befizetésében. Habár a társadalmi biztonsági rendszer meg fogja őrizni a „lehetőségeidhez mértén fizess” (*pay as you go*) elvét, a járulékok lehetővé teszik egy marginális biztonsági tartalékalap fokozatos felhalmozását, amelyből akár három évig is fedezni lehet a kiadásokat (akárcsak Svédországban). Ennek a magatartásnak az átmeneti időszak gazdaságára gyakorolt hatása a következő lehet:

- a fogyasztási kiadások csökkennek azáltal, hogy megspóroljuk a piacra való belépést az inflációs árfelszabadítás időszakában;
- felhalmozódnak bizonyos pénzalapok kezdeti befektetési célokra (mint Finnországban).

Politikai síkon nemcsak hosszú távú, de rövid távú megfontolások is indokolják a változások szükségességét. Rövid távon a kommunisták elképzelése a szociálisan biztosított állampolgárról azért volt veszélyes, mert egyben azt is jelentette – amint ezzel mindenki tisztában is volt –, hogy az egész lakosságnak el kell fogadnia az életszínvonal bizonyos mértékű megszorítását. A jelszavak egyike az volt, hogy mindenkinek össze kell húznia a nadrágszíjat. Ugyanakkor már a kezdetektől hallgatólagos egyetértés uralkodott abban, hogy a szegények és a legszegényebbek nem nélkülözhetnek. Mivel a meglévő rendszert nem igazították hozzá az új helyzethez, rendszeres nyugdíj-újraigazítást s egy megbízható és indexált jövedelemigazoló rendszert kellett bevezetni, amely biztonsági szelepként működik azoknak a szociális feszültségeknek a levezetésében, amelyek a gazdasági átalakulás időszakában fellépő hiányokat kísérik. Hosszú távon a kormány demokratizációs programjának célja az, hogy a társadalmi biztonsági rendszer bürokratikus kormányirányítása helyébe demokratikus vezetést állítson.

Az erkölcsi cél egyrészt a polgári és szabadságjogok visszaállítása, másrészt annak a helyzetnek a megszüntetése, amelyben az állampolgár és a

család helyett az állam köteles gondoskodni a családokról és a családtagokról. Támogatni kellene a csoportkezdeményezéseket, és csak a legvégső esetben lenne szabad a nyilvános szolidaritásra apellálni.

Fel kell hívnunk a figyelmet a régi rendszer egyik örökségeként továbbélő *passzív magatartásra*. Az állampolgárok ugyanis az államtól várták el egyéni igényeik kielégítését, és természetesnek tekintették, hogy az állam semmiféle erőfeszítést nem vár el vagy követel meg tőlük. Az állam nemcsak a fontos politikai jogaitól és előjogaiktól fosztotta meg az állampolgárokat, hanem felelősségüktől is, és ezzel a közélet alanyából a közellátás tárgyává fokozta le őket.

Utolsóként a hosszú távú demográfiai okokat vázoljuk. Az 1970-es évek népesedéspolitikája, amely erőteljesen támogatta a gyermekszülést, jelentős mértékben növelte a háborút követő népességrobbanás nemkívánatos hatásait. Ennek köszönhetően ma nagyszámú fiatal áramlik be a munkaerőpiacra. Ez a gazdasági átmenet alatt súlyosbítja ugyan a munkanélküliség problémáját, de lehetővé teszi egy olyan tartalékalap felhalmozását, amely fedezni tudja a 2002. év után várható öregedési hullám néhány évét.

A szociális reform forgatókönyvének céljai

A reform célja a paternalisztikus, ideológiai alapú politikai kultúra felszámolása és demokratikus polgári társadalom kialakítása, amelyben pluralisztikus szociális környezetben valósíthatók meg a tényleges – magán és nyilvános – tevékenységekhez kötött *earmarked* kiadások és programok (például az uniformizált ellátás állami monopóliumának megszüntetése, az alanyok és források demokratikus pluralitásának kialakítása). Ez azonban csak a szociális intézményrendszer és gyakorlat teljes átstrukturálásával valósítható meg.

A szociális reform koncepciójának és végrehajtásának egyaránt radikálisnak kell lennie. A szociális reform csak akkor segíti a gazdasági átmenetet, és csak úgy képes az esetleges megrázkódtatásokat enyhíteni, *ha lépésről lépésre megelőzi az árak felszabadítását és a tulajdon privatizálását*. Csak ebben az esetben válhat a szociális feszültségek csökkentésének hatékony eszközévé. A növekvő munkanélküliség és az infláció leküzdésére a szociális reform első lépéseként a szociális intézményeket kell megszervezni vagy újraszervezni.

A szociális reform forgatókönyvében a prioritások felállításánál és értékelésénél az emberi jogokat kell figyelembe venni, hosszú távon ugyanis ez a társadalmi fejlődés és változás egyetlen elfogadható kritériuma. A politikai és polgári jogokon kívül a következő gazdasági és szociális jogokat kell visszaállítani: a kereső foglalkozáshoz és a társadalmi létezés kiteljesítéséhez való jog, valamint az ésszerű életszínvonal-minimum szavatolása. Ehhez egy munkanélküliségi program és egy jövedelemigazoláshoz kötött hatékony támogatási program bevezetésére van szükség.

Egyensúlyba kell hozni a kereseti szinteket, a családi jövedelmet és a lakosság szociális szükségleteit. Mivel a szociális intézmények működéskép-

teleneknek bizonyultak, az államnak egy olyan biztonsági hálót kellene megalkotnia, amely kielégíti a rászorulóknak alapvető szociális szükségleteit, valamint elégséges minimumjövedelmet és alapvető egészségügyi ellátást biztosít számukra.

Az állami szektor (az állam) alapvető érdeke azt kívánja, hogy támogassa állampolgárai gazdasági, szociális és kulturális lehetőségeinek kiszélesítését, személyiségük fejlesztését és harmonikus emberi kapcsolatok kialakítását az otthonokban, a munkahelyeken és a közösségekben. Ehhez az állami szektornak hatékony intézményeket kell felállítania, amelyeken keresztül összehangolja és védelmezi az állampolgárok és az intézmények viszonyának alapvető szabályait és feltételeit, továbbá szolgáltatásokat nyújt, és az alapvető pénzügyi eszközöket biztosítja. Az államnak egyenlő esélyeket kell biztosítania minden állampolgára számára, és az esélyegyenlőség kialakítását célzó kollektív alkufolyamathoz megfelelő társadalmi partnereket kell keresnie. Egyidejűleg az állampolgárok magánéletéhez való jogait és az állampolgári kötelezettségeiket is teljes mértékben tiszteletben kell tartania. Az állam azonban továbbra is köteles a szükséglet szenvedő állampolgárait támogatni.

Ez a kormányzati szociálpolitika új koncepciójához vezet, amely azt hangsúlyozza, hogy a szociálpolitikának nem támogatási terveken, hanem aktív foglalkoztatási és jövedelemprogramokon kell alapulnia. A kormányzati forráskönyv legfontosabb lépései a következők:

- a társadalmi biztonsági rendszer felszabadítása és privatizációja;
- a szükségletek kielégítésében pénzbeni és természetbeni támogatást nyújtó testületek pluralitásának megerősítése;
- az adminisztráció demokratizálása;
- a megkülönböztető intézkedések eltörlése.

A körülmények

A forráskönyv elkészítésénél nemcsak régi örökségekkel, hanem új problémákkal is számolni kellett. Az infláció problémája már az előző rendszerben sem volt ismeretlen. Az infláció mértéke és okai azonban újkeletűek voltak. Elsőként 1990 júniusában az élelmiszerek állami ártámogatását szüntették meg, ami 29 billió cseh koronával emelte meg az árakat. Ezt követően leértékelték a koronát 20 kcs: 1\$-ról 29 kcs: 1\$-ra, ami nem várt következményekkel járt. 1991. január 1-jétől pedig néhány alapvető árucikk kivételével, melyek árát maximalizálták, minden árat felszabadítottak; ez az intézkedés januárban körülbelül 26 százalékkal növelte meg az árakat. A szoros bérmoratórium és a költségvetési kiadások szabályozásának következtében az árak emelkedése februárban és márciusban lelassult, így 1991. január 1-jéhez képest csak 40 százalékkal nőttek az árak. Tervezik továbbá a villamosenergia és a fűtés árának emelését május 1-jétől, valamint a lakbérékét 1992 őszétől.

A lakosság 40 év óta először szembesül a munkanélküliséggel, amely kezd jelentős méreteket ölteni. Március végén már majdnem 200 ezer munkanélküli volt (2,5 százalék), és számuk rohamosan nő. Az év végére 500 ezer

munkanélkülire számítanak. A munkanélküliség mértéke vidékenként változó: Kelet- és Közép-Szlovákia, Észak-Morvaország és Észak-Bohémia bányászati, vas- és acélfeldolgozó, fegyvergyártó, valamint nehézgépipari körzeteiben a legmagasabb. A munkanélküliség fő forrásai a következők:

- a korábbi politikából fakadó szociális túlfoglalkoztatottság, amely a teljes foglalkoztatottság bármilyen áron történő megvalósítását támogatta. A magánvállalatok (és néhány állami vállalat) már nem tudja a szociális foglalkoztatottságot finanszírozni;

- a gazdaság átstrukturálása strukturális munkanélküliséget okoz, amit nem tudnak átirányítani más iparágakba, mivel nem ismerik a lehetséges piacokat és termelési programokat – ezzel magyarázható az is, hogy igen kevés átépítési programot indítanak;

- a minimumbért és a társadalmi biztonsági járulékokat érintő magas szociális követelések megdrágítják a munkaerőt, és versenyképtelenné teszik az iparágakat.

Egy másik új jelenség a szegénység. A korábbi egalitáriánus társadalomban kevésbé tettek különbséget a gazdagok és a szegények között (a béreltérés körülbelül 1,9 volt), és a szegénységet csak bizonyos speciális helyzetű csoportokkal, és nem a jövedelmükkel, hanem egyéb okokkal hozták összefüggésbe. A jövedelemkülönbségek egészségügyi, szociális és kulturális hátrányokból eredtek, és ekként is kellett kezelni őket. Az új jövedelemkülönbségkülönbségek folyamat a lakosság széles rétegeit viszi a szegénységi küszöb felé (például a gyermekeket nevelő munkanélkülieket). A jövedelemigazozáshoz kötött juttatásokra jogosult szegények száma megugrott, és ez az ország még nincs erre felkészülve. A szociális támogatási rendszer nem képes ezzel a tendenciával megküzdeni.

Úgy tűnik, mintha a nyugati országokkal összehasonlítva ezek az adatok nem is lennének annyira aggasztóak. Egy ilyen általánosítás azonban kétszeresen is megalapozott: (1) tulajdonképpen nem a társadalmi változás és az előrejelzőképesség szintje, hanem a gyorsasága aggasztó; (2) kedvezőtlen társadalmi folyamatok indultak meg napjainkban (egyrészt szilárdan tartják magukat bizonyos társadalmi – részben intézményi, részben politikai hagyományok, másrészt a választások után megerősödött az ellenzéki kommunista párt). Közép-Európában hatékony társadalombiztosítási és szociális támogatási rendszert építettek ki, így a lakosság hozzá van szokva a társadalmi biztonsági és szolidaritási rendszer színvonalas működéséhez. Ez széleskörű, ugyanakkor igen drága programokat jelent. A szociáldemokrata mozgalom és párt is Közép-Európából indult ki. Az európai kontinensen Anglia mellett Közép-Európa szakszervezetei tekinthetnek vissza a leghosszabb múltra, és Bismarck, valamint Taaffe politikájának köszönhetően igen harcos szervezetekké váltak. Nagyjából így lehetne azt a meglehetősen bizonytalan szociális környezetet és légkört jellemezni, amellyel a kormánynak a gazdasági reform sikere esetén számolnia kell.

A reform kezdeti átmeneti szakaszában a kormány legfontosabb feladatai a következők lesznek: a szükséges szociális intézmények átalakítása és visszaállítása, valamint a nem-hatékony, költséges és szociálisan is nélkülözhető populista rendelkezések eltörlése. Mindezt a csehszlovák kommunis-

ta ellenzék nyomására kell végrehajtania, ez az ellenzék pedig a szabad választások után Közép-Európa legerősebb kommunista ellenzékévé vált (16 százalék). A kormánynak tehát egy szociális demagógiától terhes légkörben kell folytatnia politikáját, amely egy egészen más szociális programtervet igényel. A gazdasági átalakulás időszakában a szociális akaratnak garanciát nyújtó mechanizmusként kellene működnie. Nem annyira a szociális fejlődés megcélzása, mint inkább ez fog jelentős szerepet játszani.

A szociális reform forгатókönyvének vázlata

A már említett okokból a Szövetségi Parlamentben 1990 szeptemberében elfogadott Szociális Reform Forгатókönyve a várható munkanélküliség és az infláció csökkentését, vagy legalábbis szociális hatásuk enyhítését célozta. A reform céljainak megvalósításához aktív foglalkoztatás- és jövedelempolitika kialakítására, a társadalmi biztonsági rendszer fejlesztésére és egy jövedelemigazozáshoz kötött szociális háló létrehozására van szükség.

Foglalkoztatáspolitiká

Az aktív foglalkoztatáspolitiká egy foglalkoztatási alap felállítáán és egy körzeti szinten működő munkaközvetítő irodahálózat kiépítésén alapul. Ezt köztársasági szinten a Miniszteri Foglalkoztatási Szolgálat (*Ministerial Employment Service*) irányítja. Az aktív foglalkoztatás-politikának két fő célja van: új magánvállalkozói munkahelyek teremtésének kezdeményezése és támogatása, valamint a munkahelyek és szakmák átstrukturálása az egyes intézményeken belül és az intézmények között. Az illetékes hatóságok erre jelentős költségvetési összeget kaptak, amelyet a felállítandó foglalkoztatási alapba kell átutalniuk. Egyéb intézkedésekre is számítani lehet, például kölcsönökre és – bizonyos körülmények között – az évi munkanélküli járadék összegével megegyező, alacsony kamatú segélyre. A munkanélküliek előnyös feltételek mellett végezhetnek majd közmunkát, azaz, nem vesztek el jogsultságukat a munkanélküli járadékra.

A teljes foglalkoztatottság nevében az előző rendszer a munkaközvetítő irodákat és a munkanélküli biztosítást a helyi közigazgatásban (nemzeti tanácsokban) felállított munkaügyi részleggel helyettesítette. A munkanélküli járadék helyett egy alacsony összegű átképzési és munkába állás előtti pótlékot fizettek, erre azonban csak nagyon kevesen voltak jogosultak. Új munkanélküli járadék-rendszert kellett tehát kialakítani, amelynek igazgatását az első szakaszban a munkaközvetítő irodákra bízták. Mivel a járadék egy évig jár, és ugyanabból a pénzalapból kell finanszírozni, mint az állástámogatási programokat, ez remélhetőleg érdekeltté teszi a munkaközvetítő irodákat abban, hogy a passzív juttatástámogatás helyett aktív foglalkoztatáspolitikát folytassanak. Hosszú távú (egy évnél hosszabb) munkanélküliség esetén a munkanélküliek jövedelemigazozáshoz kötött szociális támogatást kapnak.

Az első tapasztalatok megerősítették korábbi számításainkat: a gazdaság

kialakításának folyamata, melynek célja a gazdaság hozzáigazítása a piaci mechanizmusokhoz, térben és időben is egyenetlen lesz. A munkanélküliség Kelet- és Közép-Szlovákiában, Észak-Morvaországban és Észak-Csehországban a legnagyobb. Nem véltelen, hogy egyik-másik régióban nemzetiségi feszültségek is vannak. Ezért igen nagy szükségünk van regionális foglalkoztatási programokra és a nyugat-európai országok tapasztalataira és együttműködésére. A privatizációs program beindulásával a munkanélküliség súlyosbodására kell számítani.

A múlt rendszerben a foglalkoztatáspolitikai állami monopólium volt. Az új, szabadpiaci körülmények között azonban szociális partnereket kell bevonni, akik hajlandók kötelezettségeket vállalni. Ezért minden munkaközvetítő irodában háromoldalú tanácsadó bizottságokat hoznak létre, amelyek segédkezet nyújtanak a körzeti és regionális foglalkoztatási programok kidolgozásában. A foglalkoztatási körülményeket olyan kollektív alkufolyamatban kell rendezni, amelyben az állam szerepe az alapvető létfenntartási eszközök biztosítására és a szociális partnerek közötti „fair play” ellenőrzésére korlátozódik (például az elfogadott foglalkoztatási és munkakörülmények érvényre juttatására).

Jövedelempolitika

A jövedelempolitika elsősorban a bérekre és a családi jövedelemre irányul. A legfontosabb célkitűzés a bérek felszabadításának és az alacsony jövedelmű csoportok jövedelmének biztosítása volt. A privatizáció transznacionális időszakában a kormány a magas inflációt úgy tudja ellensúlyozni, hogy a béremelések szintjét a növekvő létfenntartási költségek és az áremelkedések alatt tartja, a szociális kiadásokat csökkenti, és egyéb pénzügyi intézkedéseket hajt végre. Ez az eljárás jól bevált Lengyelországban egy évvel ezelőtt.

A kormány fel akarja szabadítani a béreket, ugyanakkor tisztában van azal, hogy amíg nem privatizálja a gazdaság egy részét, az állami vállalatok – monopóliumhelyzetüket kihasználva – fel fogják nyomni a béreket. Mostantól ez már nem ellenőrizhető ott, ahol még nem léptek teljesen működésbe a szabadpiaci árak. Ezért az átmeneti időszak első egy-két évében az államnak kell ellenőriznie az átlagbéremeléseket.

Mivel a kormány csak állampolgárai hozzájárulásával érheti el céljait, az elsőők között intézkedtek háromoldalú tanácsok felállításáról, szövetségi és köztársasági szinten. A háromoldalú tanácsok mindkét szinten a három érintett fél közti megállapodással jöttek létre, szemben a lengyelországi és a magyarországi gyakorlattal, ahol a törvényhozás rendelte el felállításukat. Ez igen hatékony és időszerű intézkedésnek tűnt, mert lehetővé tette, hogy mind-egyik fél megszerveződjék, átessen az első szükségyszerű konfrontációkon, megtanuljon tárgyalni és együttműködni a mindannyiukat érintő szociális problémák megoldásában. Többek között ennek is köszönhető, hogy Oroszországgal, Romániával és Bulgáriával ellentétben, nálunk nem kísérte heves lakossági reakció a tavaly januári árfelszabadítást és a munkanélküliség növekedését.

A munkatörvénykönyv nem tette lehetővé a béreket és a munkaidőt (beleértve a fizetett szabadságot) érintő kollektív szerződések megkötését. Ezért sürgősen szükség volt egy új kollektív alkufolyamatra és a sérelmi határozatra (*Grievance Resolution*), valamint a munkajogi intézkedések felszabályozására. Világos volt, hogy az alacsony jövedelmet is sürgősen szabályozni kell. A brit típusú iparág szerinti és/vagy a kollektív szerződési folyamatban kialakított minimumbér tűnik a legjobb megoldásnak. Ezt egy nemzeti minimumbér-rendelkezés kísérhetné, amely szavatolja, hogy az aktív dolgozók jövedelme nem lehet alacsonyabb a nyugdíjasok jövedelménél. A forgatókönyv szerint ez volt az egyetlen állami beavatkozás.

Akkor arra számítottak, hogy a munkanélküliség és az infláció elsősorban a kisgyermeket nevelő fiatal anyákat (akik széleskörű szociális védelem alatt állnak), a nyugdíjazáshoz közeledő embereket, a rokkant, alacsony iskolai végzettségű hivatalnokokat és az egyes etnikai kisebbségi csoportokat fogja sújtani. Ezért speciális intézkedésekre kellett számítani, mind a rokkantak, mind a családi jövedelembiztosítás kérdésében. Világos volt, hogy a foglalkoztatási törvénykezésnek a munkáltatókat és az államot érintő speciális rendelkezéseket kell hoznia a fogyatékosok javára.

A családi jövedelem az alábbi juttatásokkal biztosítható:

- speciális szülői pótlék, amely a szülők egyikének jár a gyermek három éves koráig (összege a 35 évesnél fiatalabb nők átlagbérének 66 százaléka lenne);

- állami kiegészítési pótlék az élelmiszerárak és a fűtési költségek emelkedésének kompenzálására – ez minden egyes gyermek után jár;

- végül a jövedelemigazoláshoz kötött szociális támogatási pótlék. Erre azok a családok jogosultak, amelyek egy főre eső jövedelme nem ér el egy bizonyos szintet. A szülés előtti pótlékot, amelynek összege a gyermekek számától függ, a gyermekek szükségleteit és korát is figyelembe vevő családi pótlékkal kellene fokozatosan felváltani.

Társadalmi biztonság

A társadalmi biztonság egyértelműen összeegyeztethetetlen a szabadpiaci gazdasággal. A társadalmi biztonsági rendszer ugyanis általában magas nyugdíjat biztosít kisjövedelmű csoportoknak anélkül, hogy hozzájárulásukat figyelembe venné, a közöny jutalmazásával pedig maga a rendszer is jelentéktelenné válik. Az emberek megszokták, hogy gondoskodnak róluk, és csekély vagy semmilyen erőfeszítést sem tesznek önmaguk ellátására. A klasszikus társadalmi biztonság kielégítő állami jövedelembiztosítási programot alakított ki a gazdaságilag aktív lakosság számára, és különböző lehetőségeket biztosított azoknak, akik megfelelő feltételekkel félre akarták tenni jövedelmük egy részét (és csak végső esetben fogadtak volna el állami támogatást). A klasszikus társadalmi biztonsági rendszer eltorzulása azonban lehetetlenné tette az egyéni állampolgári kezdeményezéseket, és hozzájárult a felelőtlenség légkörének kialakulásához.

Ezért a kormány, azon túl, hogy eltörölte a kivételes ellátásban részesülő rétegeket védő megkülönböztető intézkedéseket, a következőket tervezte:

- egy autonóm pénzalap kialakítását *earmarked* járulékokból a társadalmi biztonság finanszírozására;

- a társadalmi biztonsági rendszer reformját, amelynek során szétválasztanák a jövedelemfüggő juttatásokat, és egy, a társadalombiztosításhoz hasonló rendszerbe foglalnák őket;

- a társadalmi szolidaritás elvének alkalmazását, amely azt jelenti, hogy a családi juttatásokat, a munkanélküli járadékot és az egészségügyi ellátást átmenetileg az általános adón keresztül az állami költségvetésből fizetik;

- végül pedig egy szilárd szociális védőháló kiépítését, amely jövedelemigazolóhoz kötött védelmet biztosít.

Mi fog történni, és mi várható a közeljövőben?

A kormány lépést tart a szociális reform forгатókönyvében felállított menetrenddel. Az alább felsorolt jogi tervezeteket már elfogadták, és a parlament elé terjesztették jóváhagyásra:

Állami kompenzációs pótlék törvény, 206/1990

Az árfelszabadítás megvalósításához először is el kellett törölni az állami ártámogatást. Az állami ártámogatás korábban a következőkre terjedt ki: élelmiszerek, szolgáltatások, közlekedés, ipari fogyasztási javak (például szövetek, cipők, elektromos cikkek), fűtés, villamosenergia, szén, gáz és lakbér. A kormány úgy döntött, hogy elsőként az élelmiszerszubvenciót szünteti meg, de az árfelszabadítás első lépcsőjében teljes kompenzációt nyújt. A törvény értelmében minden állampolgár állami pótlékre jogosult az állami költségvetésből. A fűtési szubvenció megszüntetésekor az eltartott gyermekeknek és a nyugdíjasoknak járó élelmiszerpótlék összege megemelkedik.

Szülői pótlék törvény, 382/1990

1970-ben vezették be ezt a pótléket, amely a második és azt követő gyermekek után két éves korig járt. 1990-ben a pótléket szülői pótlékká alakították át, amely minden gyermek után három éves korig jár (a szülők maguk választhatják meg, melyikük kapja a pótléket). A pótlékre az a szülő jogosult, aki nem dolgozik, és teljes időben gondozza a gyermeket. A korábbi törvény értelmében kiutalt összeget 50 százalékkal – egy 900 koronás átalányösszegre – emelték, és az indexálást az átlagbér öt százalékos emeléséhez kötötték.

Foglalkoztatási törvény, 1/1991

A törvény foglalkoztatáspolitikát fejlesztő intézkedéseket tartalmaz; ezek közé tartozik új munkahelyek teremtése, különféle közmunkák biztosítása a munkanélkülieknek, valamint a magánvállalkozók támogatása. A törvény elrendeli állami munkaközvetítő irodahálózat kiépítését, és lefekteti a felvétel

és a fogyatékos személyek alkalmazásának szabályait. A törvény kimondja, hogy a munkanélküli járadék összege az első hat hónapban a munkanélküliséget megelőző utolsó nettó bér 60 százaléka, az azt követő hat hónapban pedig a bér 50 százaléka. Azoknak a munkanélkülieknek, akiknek még nem volt állása, illetőleg akik három éves szünet után térnek vissza a munkaerőpiacra, az öregségi nyugdíjminimumnak megfelelő átalányösszeg jár. A törvény életbeléptetésének részleteit a köztársasági törvényhozás biztosította. A Cseh Köztársaság a 9/1991-es törvényt fogadta el.

Kollektív alkufolyamat törvény, 2/1991

A törvény visszaállítja az NMSZ (ILO) konvencióknak megfelelő, szabad kollektív alkufolyamatot a szakszervezetek és a munkáltatói szervezetek között. Az 1991 februárjától hatályban lévő törvény részletesen rögzíti a kollektív alkueljárásokat, a viták közvetítésen és egyeztető eljáráson keresztül történő rendezését, valamint a sztrájkok lefolytatását. Részletes információt nyújt továbbá a kollektív szerződésekről és a szerződéskötési eljárásokról, valamint a kollektív szerződésekben lefektetett egyéni és kollektív jogokat érintő viták rendezéséről. A törvény kidolgozásában a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet is részt vett. A törvényt a cseh és szlovák munkaügyi és népjóléti miniszter rendeletei (16/1991) támogatták.

Munkatörvénykönyv átdolgozási törvény, 3/1991

A kollektív alkufolyamat lehetővé tételéhez el kellett törölni, illetőleg át kellett dolgozni az 1964-es munkatörvénykönyv azon rendelkezéseit, amelyek megtiltották a kollektív alkut a bérek és a munkaidő kérdésében. A törvénykönyv átdolgozásának másik célja azoknak a szigorú rendelkezéseknek az enyhítése volt, amelyek akadályozzák a tervgazdaságból a szabad piacgazdaságba történő átmenetet.

Nyugdíj újraigazítási törvény, 46/1991

1990. október elsejétől a kormány megemelte a nyugdíjakat, és enyhítette azokat a nehézségeket, amelyekkel az 1956-os és az 1964-es törvényhozás, valamint az 1970-es években bevezetett törvénykezési intézkedések óta küszködtek a nyugdíjasok. A kormány olyan fél-automatikus nyugdíj újraigazítási rendszer bevezetését javasolta, amely az átlagbér minden öt százalékos emeléséhez hozzáigazítja a nyugdíjat; azok a nyugdíjasok, akiknek a nyugdíj az egyetlen jövedelemforrásuk, a minimumnyugdíj további újraigazítására jogosultak a létfenntartási költségek minden tíz százalékos emelkedése után. A törvényt a parlament elfogadta, és 1991. március elsején lépett életbe. A kormány további emelést tervez 1991. július elsejétől.

Egyéb kormánydöntések

A kormány számos rendelkezést fogadott el a bér- és jövedelempolitikát érintő reformelvek támogatására:

Bérmaximum rendelkezés, 15/1991. A kormánydöntés értelmében az ár-bér spirált ellenőrzés alatt kell tartani legalább addig, ameddig az állami ipar privatizációja be nem indult. A tapasztalat azt mutatta, hogy az állami vállalatok vezetősége nemigen törődött a munkaköltségek fejlesztésével. A kormány úgy döntött, hogy speciális adót ró ki azokra a vállalatokra, amelyekben a béremelés meghaladja az előző évi átlagbér előírt százalékát. A háromoldalú gazdasági és szociális megállapodás tanácsa elfogadta a döntést.

A munkatörvénykönyv védelmére vonatkozó rendelkezések, 13/1991. A rendelkezés a korábbi, 223/1988-as rendelkezést az átdolgozott munkatörvénykönyvnek megfelelően módosította.

A magánvállalatoknál érvényben lévő munkaviszonyokra vonatkozó rendelkezések, 14/1991. A rendelkezés a munkatörvénykönyv rendelkezéseit módosítja azokban az esetekben, amikor egy állampolgár egy másik állampolgárt alkalmaz.

A kormány megállapodást kötött a Cseh és Szlovák Szakszervezetek Szövetségével, valamint a Munkáltatók Egyesületének Koordinációs Bizottságával a Gazdasági és Szociális Megállapodás Háromoldalú Tanácsának felállításáról, a szövetségi kormányzat szintjén. A tanács 1990 novembere óta működik. 1991 első negyedévében a Szövetségi Tanács egy Általános Megállapodást kötött a bérfelzárkózás kérdésében. A megállapodás politikai dokumentum, amelynek végrehajtásához törvényekre vagy kollektív szerződésekre van szükség. Kötelezettségeinek támogatására a kormány dokumentumot fogadott el az 1992-ig követendő foglalkoztatáspolitikájáról, valamint egy szociális védőháló-mechanizmus beindításáról (amely megvédi a lakosságot a szükségtelen munkanélküliségtől, az infláció szociális következményeitől és az átmenet egyéb káros hatásaitól).

A kormány kidolgozott számos törvénytervezetet is parlamenti beterjesztésre. Egyebek között:

- alaphér-díjszabást magánmunkáltatók számára;
- egy szerződéstervezetet a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság és Lengyelország állampolgárainak munkavállalási lehetőségeiről a két országban;
- fizetésszabályozást a közszolgáltatásban dolgozók (közalkalmazottak) számára; és
- egy kompenzációs törvénytervezetet olyan esetekre, amikor az alkalmazott elbocsátásánál nem veszik figyelembe a felmondási időt.

A Szövetségi Munkaügyi és Szociális Minisztérium a következő területeken készít elő alapvető reformokat: a társadalmi biztonság finanszírozása, a társadalmi biztonsági rendszer társadalombiztosítási rendszerré való átalakítása, a kiegészítő nyugdíjalapok, a munkatörvénykönyv, a szociális jóléti elvek és a családi juttatási rendszer.

Fordította: Andor Eszter

Jacqueline Heinen

Foglalkoztatáspolitikai és a női munkaerő Lengyelországban: tegnap és ma*

A lengyelországi politikai megrázkódtatások az állam szerepének újradefiniálását, valamint a szociális és gazdasági viszonyok alapvető megváltozását vonják maguk után. A demokratikus kormányzat első három éve alatt recesszió sújtotta az országot, és szükségszerűen nőtt a munkanélküliek száma. Ez a különböző társadalmi csoportok átszerveződését eredményezte, és megkérdőjelezte azt az országos és vállalati szinten elfogadott szociálpolitikát, amely az egyre növekvő egyenlőtlenségek, különösképpen a nemek közti egyenlőtlenségek leküzdését célozza.

Az 1989 nyara óta hatalomra került négy kormány programjának és Lech Walesa elnök domináns politikai irányának egyaránt az a célja, hogy Lengyelország minél hamarabb áttérjen a piacgazdaságra. A kormányok azonban számos olyan akadályba ütköztek, amelyeket a Jeffrez Sachs-féle szuper-neoliberalizmus támogatói nem láttak előre. A szuper-neoliberalizmus követői még most is meg vannak győződve arról, hogy az országnak minél hamarabb meg kell szabadulnia az előző rendszertől örökölt gazdasági és társadalmi struktúráról, még akkor is, ha ez a lakosság többségétől súlyos áldozatokat kíván (a munkanélküliség növekedése, bérbefagyasztás, az életszínvonal drámai csökkenése stb.).

Ami a külgazdaságot illeti, Lengyelországnak nemcsak a hatalmas külföldi adóssággal és a volt Szovjetunióval folytatott kedvezményes kereskedelem hirtelen csökkenésével kellett megbirkóznia, hanem azzal is szembe kellett néznie, hogy a nyugati befektetők „várjuk ki a végét” attitűdjé a vártnál jóval erősebben tartja magát. A Nemzetközi Valutaalap is nyomást gyakorol az országra a költségvetési struktúra és a szociális kiadások csökkentésének kérdésében. A külső nyomás, melyet Lengyelország részben elfogadott, nagymértékben hozzájárult a jelenlegi politikai és társadalmi feszültségekhez, sőt, az 1992. augusztusi sztrájkhullám hátterében is ez húzódik meg.

A belgazdaságban a múltból örökölt ipari egyenlenségek, valamint az

* Ez a tanulmány egy kutatási részbeszámoló. A kutatást a francia Kutatási és Technológiai Minisztérium finanszírozza. Mivel ez a vizsgálat még nem zárult le, a tanulmány egyes gondolatai csak feltételesek. Kutatásom a lódzi és a varsói régió könnyűiparára és harmadik szektorára irányul, amely elsősorban nőket foglalkoztat.

általános gazdasági program és a vállalati szintű jogi intézkedések közötti szakadék akadályozza a szükséges változások végrehajtását. További akadályt jelent a vezetők magatartása, ők ugyanis mereven elzárkóznak a változásoktól.

A nők helyzete a társadalomban – a múlt maradványai

A nők társadalmi és családi helyzetükből adódóan a szovjet típusú rendszer fő anyagi ellentmondásainak középpontjába kerültek, miközben a rendszert a napi problémák súlyosbodása jellemzi (például lakás- és élelmiszerellátási válság). Munkaerőpiaci helyzetük következtében a legsúlyosabban a dolgozó nőket érintik a jelenlegi gazdasági megrázkódtatások. Ezért úgy véljük, hogy a nőket mint csoportot vonatkoztatási pontnak tekinthetjük, amikor az átmenet gazdasági, társadalmi és politikai ellentmondásairól beszélünk.

A kulturális és vallási tényezőkön túl az 1945 óta hangoztatott közérdek (*Public Policy*) is jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a nemek közti munkamegosztás Lengyelországban máig is fennmaradt, sőt, hangsúlyosabbá vált (például a foglalkozások horizontális és vertikális különválasztása, a bér-rés, a családon belüli munkamegosztás alacsony foka tekintetében). A közelmúltban a helyzet nemigen változott, annak ellenére, hogy majd' ötven évvel ezelőtt fogadták el az egalitáriánus törvényeket. Sokan még ma is a háztartást tekintik a nők első számú munkahelyének, és a hivatalos szervek is számos esetben hagyták figyelmen kívül a nőket közvetlenül érintő szociálpolitikai kérdéseket (mint például a kisgyermek gondozásának problémáját vagy a családi feladatokhoz kapcsolódó szociális szolgáltatások kérdését). Ez az attitűd kétségkívül befolyásolta a nők viszonyát a fizetett munkához. Ezek a következtetések azt eredményezték, hogy a nők nagy része visszahúzódott a nukleáris családba; s különösen feltűnő volt ez a fiatalabb generációnál, az 1980-as évek végén.

Hogy milyen lehetőségek nyílnak a nők helyzetének megváltoztatására, azt csak akkor tudjuk megítélni, ha figyelembe vesszük az alábbi két tényezőt: egyrészt kevés nő kap helyet a gazdasági- és politikai döntéshozó testületekben, másrészt a feminista mozgalom, amely csak nemrég indult meg, még nem képes a női munkások különleges érdekeit ténylegesen képviselni.¹ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a lengyel katolikus egyház befolyását és a családdal, illetőleg a nőknek a társadalomban elfoglalt helyével kapcsolatos ideológiát sem. Nem valószínű, hogy a nehéz gazdasági helyzetben lévő kormány olyan döntéseket hozna, amelyek elősegítenék a nemek közti egyenlőtlenségek megkérdőjelezését. Sőt, úgy tűnik, inkább az ellenkezője történik.

Véleményünk szerint az előző időszakhoz képest annak ellenére nőni fog a nőkkel szembeni diszkrimináció, hogy a nyugati demokráciákhoz hasonló intézményrendszert próbálunk meg kiépíteni. A piacgazdaságra való áttérés sokkal nagyobb terheket rak a nők vállára, mint a férfiakéra: rövid távon azért, mert a nők között 1990 nyara óta nagyobb a munkanélküliség, középtávon pedig azért, mert a nemek közti munkamegosztás egyre élesebbé válik,

ami a nők növekvő gazdasági függőségét és társadalmi státuszának csökkenését vonja maga után.

Ennek nyomán elgondolkodhatunk a demokrácia fogalmáról, amelyet sok esetben kritika nélkül használnak a lengyelországi változások megértéséhez; a társadalmi viszonyok kontextusában a nőkkel szembeni diszkrimináció csak egyik mutatója ennek a meglehetősen ellentmondásos folyamatnak. Ezért az új szociálpolitikák sajátos vonásai és a nőkre átruházott státusz közötti kapcsolatot a jelenlegi gazdasági válsággal összefüggésben kell megvilágítanunk. Két kérdést szeretnénk megvizsgálni: egyrészt azt, hogy ezek a politikák, amelyek elmélyítik az eredeti ellentmondásokat, hozzájárulnak-e ezzel a kezdeti paradoxon újratermeléséhez. Másrészt azt, hogy milyen hatást gyakorolnak ezek a politikák az érdekelt felek által alkalmazott stratégiákra. Ez a megközelítés jobban rávilágít arra, hogy milyen hatást gyakorol a női munkaerő megszervezése az átmenet időszakában felmerülő problémák társadalmi kezelésére, valamint az új rendszer gazdasági és politikai orientációjára.

A társadalmi-gazdasági kontextus

Semmi reményünk nincs ma arra, hogy a lengyel gazdaság egészére kiterjedő recesszió a közeljövőben megáll. Egyes ágazatok, mint például a könnyűipar (amelyre érdeklődésem irányul), különösen kritikus helyzetben vannak. Ijesztő méreteket öltött egyes ágazatok átstrukturálása², és az érintett vállalatok további sorsa is igen bizonytalan. Ezeket a nehézségeket azonban az általános gazdasági hanyatlás kontextusában vizsgálják, amint azt a Központi Statisztikai Hivatal (GUS) legújabb tanulmányai is illusztrálják.

A pozitív tényezők egyike az infláció csökkenése. Ugyanakkor az 1991-es ipari termelés 16 százalékkal, az eladás pedig 30 százalékkal csökkent az előző évhez képest. Ezt mutatja az is, hogy a vállalatok 40 százaléka veszteséges (az egy évvel ezelőtti 19 százalékhoz képest), 58 százaléka pedig úgy véli, hogy igen rossz helyzetben van, és a közeljövőben semmi reménye sincs a fejlesztésre. A vállalatok felszámolása miatt jelentős mértékben emelkedett a kollektív elbocsátások aránya (az állásukat elvesztők 23 százaléka terjed ki). A privatizáció irama azonban csökkent, így a vállalatok háromnegyede még mindig állami tulajdonban van. A reáljövedelmek további 10 százalékkal csökkentek, mert a nehézségekkel küszködő vállalatok a prémiumok csökkentésével könnyítenek bérterheiken. Az állam minden eddigit meghaladó költségvetési nehézségei következtében a közkiadások drasztikus csökkentésére kényszerült (főleg az egészségügy és az oktatás területén). Így a szolgáltatás-szektor fejlesztése, amely eddig is akadozott, most még nehezebbé válik.

Ami a lengyel társadalmat illeti, 1992 közepéig 2,26 millióra emelkedett a munkanélküliek száma. Ez az aktív korú lakosság 13,5 százalékát jelenti. A mezőgazdasági szektoron kívül foglalkoztatott aktív korú lakosság körében azonban ennél magasabb – 17 százalékos – a munkanélküliség. Az ország egyes vidékei között jelentős eltérések mutatkoznak³: a munkanélküliség általában 4–20 százalék között mozog, de vannak olyan egyiparágas városok⁴,

ahol a 30–40 százalékot is eléri, és mindenhol elsősorban a fiatalabbakat sújtja⁵. A munkanélküliek száma 1992 első negyedévében állandósulni látszott. Ez a látszólagos stabilizálódás két tényezőnek tulajdonítható: egyrészt megváltoztatták a számítási eljárást, másrészt 1991 októberében új törvényt hoztak a munkáról és a munkanélküliségről, és ez kimondja, hogy a 18 év alatti képesítés nélküli fiatalok és az egy hektárnál nagyobb gazdasággal rendelkező egyének házastársai semmilyen esetben sem tekinthetők munkanélkülieknek. Ez az intézkedés főleg a nőket sújtja. Az előrejelzések szerint a jövő év folyamán kétszeresére emelkedik az állásnélküliek száma. Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a munkanélküli járadékok összege jelenleg az átlagbér egyharmadának felel meg,⁶ a járadékra való jogosultság korlátozása miatt pedig egyre kevesebb ember kaphat csak munkanélküli járadékot. 1992 közepére több mint 500 ezer ember – a munkanélkülieknek közel 30 százaléka – került ilyen helyzetbe. A szakképzéssel kapcsolatos intézkedések teljesen jelentéktelenek, hiszen az 1991-ben nyilvántartott több mint 2 millió munkanélküliből csak 10 ezer embert érintenek.

A reálbérek csökkenése, a növekvő elbocsátások és az eddig végrehajtott átszervezés nyilvánvaló eredménytelensége (a privatizáció mértékének a vártnál sokkal kisebb mivolta miatt a munkások egyre inkább kiábrándulnak az állami vezetésből, és egyre kevésbé hisznek abban, hogy a szakszervezetek valóban fel tudnak lépni érdekeik védelmében. Ezt különösen jól mutatja a piacgazdaság iránti lelkesedés hanyatlása. Az 1991 telén készített közvéleménykutatásokból kiderül, hogy jelentős mértékben csökkent a privatizáció támogatottsága: ma a privatizáció támogatóinak és az ellenzőinek aránya nagyjából megegyezik (35 százalék, illetőleg 33 százalék), holott 18 hónappal ezelőtt a támogatók száma közel négyszerese volt az ellenzőkének (Krynicka, 1992). Az is kétségtelenül hozzájárult az általános szkepticizmus-hoz, hogy a gazdasági apparátus korábbi nomenklatúrája, ha felsőbb szinteken nem is, máshol azonban megőrizte addigi pozícióit (mind az állami, mind a magánvállalatoknál).

A vállalatok tömeges bezárása, a személyi állomány csökkentése és az állás elvesztésétől való félelem ugyanakkor elindította a munkahelyi magatartás átalakulásának folyamatát. Azokon a munkahelyeken, ahol a személyzet létszámát csökkentették, máris jelentős mértékben csökkent a rendszeres távolmaradás, és emelkedett a termelékenység.

A fentiekben vázolt általános kép alapján próbáljuk meg a nők jelenlegi helyzetét elemezni.

Veszélyben a női munkaerő

Lengyelországban, akárcsak Kelet-Közép-Európa más országaiban, a nők gazdasági aktivitása magas (46 százalékos). A nők többsége a nem-termelő szektorban dolgozik. Ebben a szektorban a munkaerő 70 százaléka nő, az anyagi termelési szférában azonban csak 37,4 százalék a nők aránya. A nők foglalkozási szegregációja nemcsak a szektorok között, hanem a szektorokon belül is megjelenik: míg a segédmunkásoknak a kétharmada, a vállalati ve-

zetésnek kevesebb mint 10 százaléka nő.⁷ Ugyanakkor a nők még a teljesen elnőiesedett harmadik szektorban (például oktatás, bankok) is csak alig több mint egynegyedét teszik ki a vezetésnek, és általában alsó és középszintű állásokat töltenek be. Ennek következtében jelentős (30 százalékos) különbség van a női és a férfi alkalmazottak bére között.⁸ Ráadásul még a leginkább elnőiesedett szektorokban is általános, hogy a nők alacsonyabb bért kapnak ugyanazért a munkáért, mint a férfiak.⁹

A munkanélküliség megjelenése eddig még nem csökkentette számottevően a nők állásesélyeit. Megfigyelők szerint azonban mivel egyre több nő veszti el a különböző juttatásokra való jogosultságát, egyre kevesebben fognak a munkaközvetítő irodákban jelentkezni. A munkanélküliség következtében egyre több férfi alkalmazott jelenik meg a harmadik szektor bizonyos ágaiban, különösképp az egészségügyben, ahol korábban nemigen képviselték magukat. Fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet arra, hogy a munkanélküliség mértéke sokkal nagyobb a nők körében, mint a férfiakéban. Habár az összmunkaerőn belül a nők aránya kisebb, mint a férfiaké, 1990-ben az összes munkanélküli 40 százaléka, 1992-ben pedig már az 53 százaléka volt nő¹⁰; a nőknek tehát 15 százaléka, a férfiaknak azonban csak 12 százaléka munkanélküli. A munkanélküliség főleg a 31–40 év közötti nőket, valamint azokat a fiatal, terhes nőket sújtja, akik még soha nem dolgoztak. A betöltetlen állások 85 százaléka fizikai munkásokat keresnek, ezen a területen pedig bizonyíthatóan a férfiakat részesítik előnyben (ez különösen a helyi önkormányzat által biztosított közszolgáltatásokra igaz). A munkaközvetítő irodák még ma is külön listát vezetnek a nők és a férfiak számára, és a nőknek harmadannyi munkalehetőségük van, mint a férfiaknak (1992 elején átlagban 56 női állás volt 143 férfi állással szemben). Egyes vajdaságokban előfordul, hogy 100–450 munkanélküli nő pályázik egy-egy állásra. Emiatt a nők jóval gyakrabban fogadnak el olyan állást, amely nem kapcsolódik a szakmájukhoz vagy a végzettségükhöz. 1991-ben vállalatok és vállalati részlegek felszámolásánál a kollektív elbocsátások következtében munkanélkülivé válók kétharmada nő volt; az elbocsátások ráadásul a harmadik szektor leginkább elnőiesedett ágazatait érintették a legsúlyosabban (például a közgazgatást és az élelmiszerellátást).

Az életkor kétszeresen diszkriminál. A munkaerőpiacra először kilépő fiatal nők nagy százaléka (60 százalék) nem kap munkát. Ez egyrészt a nők és a férfiak eltérő végzettségének¹¹, másrészt az alkalmazásban megjelenő diszkriminációnak a folyománya: a munkaadók általában fiatal férfiakat keresnek (ez a gyakorlat megfélemlíthető azoknak az általános nézeteknek, amelyek szigorúan megszabják a nők helyét a társadalomban). A munkanélküliség által leginkább sújtott területeken a munka-újrafelvétel korhatárát gyakran 35 évben maximálják (ez történt például a lódzi textiliparban).

A néhány, már működő átképzési program pedig sem szakmai szempontból (lásd a szegregáció különféle formáit), sem társadalmi szempontból (lásd azt a nézetet, amely szerint a nőknek elsősorban a családi szférában vannak kötelezettségeik) nem veszi figyelembe a nők speciális igényeit. Az 1980-as és 1990-es években végzett felmérésekből kiderül, hogy milyen hatalmas szakadék választja el a nőket és a férfiakat a „magánéletben” – kimutatták

ugyanis, hogy még mindig a nők végzik a háztartási munkák háromnegyedét.¹² Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy ezekben a felmérésekben csak egyszerűen összeszámolták a férfiak és a nők háztartási munkával töltött idejét, és nem vették figyelembe azt, hogy a férfiaknak és a nőknek egészen más a háztartáshoz való viszonyuk: míg a nők többé-kevésbé állandóan készek a háztartási munkák elvégzésére, a férfiak csak akkor segítenek, „ha van idejük”, és akkor is csak pontosan körülhatárolt területeken. Azok az intézkedések, amelyek a munkanélkülieknek a munkaerőpiacra való visszatérését segítik, nem veszik figyelembe ezeket a különbségeket, és így elkerülhetetlenül hátrányos helyzetbe hozzák a nőket.

Állami beavatkozás: az elvek és a valóság között

Az abortuszvitától¹³ eltérően az állam jogi szinten még nem intézett közvetlen támadást a nők munkához való joga ellen. Az állami politika közvetetten azzal ásta alá a nők pozícióját – akikre a család jóllétéért való felelősség hárul –, hogy a törvénykezési reform nyomán a gyermekgondozás támogatását a központi kormányzat hatásköréből a helyi önkormányzatába utalta át, ez pedig a lengyel gyermekgondozási rendszer egészének színvonalasását eredményezte. Már korábban sem volt elég bölcsődei férőhely: a három évesnél fiatalabb gyermekeknek csupán 5 százalékát tudták felvenni. Az újabb decentralizációs intézkedések és költségvetési megszorítások pedig további csökkenéshez vezettek, mivel számos helyi bölcsődét bezártak, és szinte az összes vállalati bölcsődét megszüntették. Az óvodák kapacitása az 1980-as években még valamivel 50 százalék fölött volt, 1990-ben azonban 47 százalékra esett vissza.¹⁴ A hiányok részleges pótlását célzó magánbölcsődék és -óvodák nagyon drágák, így a legalacsonyabb jövedelmek kategóriákba eső szülők számára elérhetetlenek (ide tartoznak a gyermeküket egyedül nevelő anyák, akik a gyermekgondozási intézményekre leginkább rászorulnak).

Többé-kevésbé nyílt támadások érik azokat az 1970-es években törvénybe iktatott intézkedéseket, amelyek a munka és az anyaság összeegyeztetésének elősegítésére „fizetett”, ún. szülői szabadságot biztosítanak három évig¹⁵, továbbá évi hatvan nap szabadságot engedélyeznek a beteg gyermekek ápolására. 1990-ben például a vállalatok felszámolása és a kollektív elbocsátások esetén megszűnt annak a biztosítéka, hogy a szülői szabadságról visszatérő személy munkát kap. A női alkalmazottak ilyen esetben hat hónapig kompenzációt kapnak, amely az átlagfizetés mindössze egynegyedének felel meg. A parlamenti képviselők és a munkaadók pedig a gyermekápolási szabadság időtartamát vették célba. Félő, hogy a privatizált vállalatok vezetői erre az intézkedésre hivatkozva diszkriminálják majd a női munkaerőt. Számos privatizált vállalatban már most megfigyelhető a diszkrimináció, főleg a szülői szabadságon lévő nőkkel¹⁶, valamint azokkal a fiatal nőkkel szemben, akik nem hajlandók fogadalmat tenni arra, hogy alkalmazásuk esetén meghatározott ideig nem fognak szülni.¹⁷ Észrevehetően növekedett a részidős állások száma is, holott ez korábban nem volt jellemző Lengyelországban.¹⁸ Korábban a nyugdíjasok¹⁹ és a gyermekeket gondozó fiatal anyák vállaltak részidős

állást.²⁰ A részidős állásban lévő nyugdíjasok száma máris ijesztő mértékben csökkent, mivel a vállalatok elsőként őket bocsájtották el. Jelenleg aktív korú személyek kapják meg a részidős állások többségét. Habár a rendelkezésre álló statisztikákból nem lehet pontos következtetéseket levonni, többé-kevésbé mégis biztosra vehető, hogy Nyugat-Európához hasonlóan Lengyelországban is egyre több nő fog részidős állásba menni.

A nő szerepéről kialakított előítéletek súlya

Tanulmányunk központi helyen foglalkozik azzal, hogyan látják a dolgozó nőket ebben a kulturális és társadalmi megrázkódtatásoktól terhes időszakban. Az erősen katolikus Lengyelországban a demográfiai görbe esése ellenére is²¹ igen fontos szerepet játszik a család. A válási arány viszonylag alacsony, és a gyermeküket egyedül nevelő anyák (a háztartások 13,7 százaléka) között kevés a leányanya (mindössze 8 százalék). A nyugdíjkorhatár körüli vitákban rávilágítottak arra, hogy a társadalmi nyomás következtében az alkalmazás területén a férfi családfők előnyben vannak a nőkkel szemben; a nyugdíjkorhatár a nőknél jelenleg 60 év, a férfiaknál 65 év. 1990-ben a parlamenti viták során egyesek amellett szálltak síkra, hogy a nők nyugdíjkorhatárát is emeljék fel 65 évre, mások pedig a jelenlegi nyugdíjkorhatár lejjebb szállítását támogatták. A nők korhatárának felemelését támogatók az idősebb női dolgozók nagyobb elérhetőségével és magasabb szakmai jártaságával érveltek; egyes közgazdászok azonban a második megoldás mellett foglaltak állást, arra hivatkozva, hogy ez nagyobb munkalehetőséget biztosítana a fiatal nőknek. A férfiak nyugdíjkorhatárával kapcsolatban nem merültek fel hasonló érvek. Az országgyűlés végül lemondott a nők nyugdíjkorhatárának csökkentéséről, mivel ez súlyos pénzügyi terheket róna az államra. A döntést azonban nem kísérte az alkalmazásban álló nők és férfiak egyenjogúságát támogató nyilatkozat. A gyakorlatban az idősebb alkalmazottak közül aránytalanul több nőt bocsátottak el, vagy küldtek korengedménnyel nyugdíjba.

Ma még nem lehet pontosan lemérni, mennyiben változott meg az érintettek attitűdje. Az 1980-as évek végén készített felmérések azt mutatják, hogy a fiatal nők jóval nagyobb arányban húzódnak vissza a magánéletbe, mint az idősebbek.²² A szülői szabadságra menő nők magas aránya (a juttatásra jogosult nők 90 százaléka igénybe veszi a szülői szabadságot) csak részben magyarázható a bölcsődék alacsony számával, részben ugyanis azzal is magyarázható, hogy a legtöbb fiatal nő fontosabbnak tartja az anyaságot, mint a szakmai pályafutást. Az eddigi megfigyelések azt mutatják, hogy a munkanélküliség növekedésének a magatartásra gyakorolt hatása meglehetősen összetett és ellentmondásos. Egyrészt jelentős mértékben csökkent a szülői szabadságra menő nők száma az alacsony juttatások és az állás elvesztésétől való félelem miatt. Másrészt viszont a munka-újrakezdés nehézségeivel szembesülve számos nő mond le arról, hogy ismét munkába álljon, és inkább a családjára fordítja figyelmét (ez utóbbi főleg az idősebbeknél van így). Azt ma még nem lehet lemérni, hogy az attitűdök követni fogják-e

a magatartás változását. Ezt még a gyári munkásnőkkel folytatott beszélgetéseim során sem tudtam megítélni. A munkához való viszony megváltozóban van (csökkent például a rendszeres távolmaradás a munkahelyről, és megnőtt a munkafeladatok iránti érdeklődés), amint ezt az is mutatja, hogy a nők – főleg a fiatalabbak – ma már máshogy vetik fel a magánélethez való viszonyuk kérdését.

A gazdasági reform tendenciáit tükröző tényezőkből a női munka alakulására és az ehhez kapcsolódó attitűdökre is következtethetünk. Azt azonban már egy jövőbeni kvalitatív felmérésnek kellene feltárnia, hogy milyen összefüggés van a privatizációs folyamat, a kormány társadalom- és gazdaságpolitikai intézkedései és a nőknek a nemzeti kereteken túlnyúló szakaszban biztosított helye között. Egy olyan átfogó képet szeretnénk nyújtani, amely megvilágítja a most folyó változásokat.

Fordította: Andor Eszter

Jegyzetek

1. A kommunista rezsim alatt – mivel meghatározták a létszámkereteket – a nők 20–25 százalékkal képviseltették magukat a szejmben. Az 1989-es fél-demokratikus választásokon a mandátumoknak már csak 13, az 1991-es országos választásokon pedig mindössze 9 százalékat kapták meg. Az abortuszt érintő törvényszöveg, melyet első olvasatban 1992 júliusában tárgyaltak, rámutat arra, hogy a lengyel nők csak korlátozott mértékben képesek hangjukat hallatni a politikai küzdőtéren. A közvéleménykutatások szerint a legtöbb ember (főleg a nők) a liberális 1956-os törvényt támogatja. Ezt figyelmen kívül hagyva a törvény minden körülmények között tiltja az abortuszt, és lehetővé teszi, hogy az abortuszt végző orvosokat akár két évre is bebörtönözzék; a törvény értelmében csak akkor kerülhet sor abortuszra, ha a terhesség/szülés az anya életét veszélyezteti.

2. Az eredeti mintámban szereplő 10 vállalat sorsa a következőképpen alakult: az egyiket bezárták, a másik felszámolása most van folyamatban, és semmi esély nincs megmentésére; a harmadikat, amelyet 8 hónappal ezelőtt zártak be, megvásárolta egy olasz vállalkozó, aki azonban még nem indította újra a termelést; kettőt privatizáltak, és öt egyelőre még állami tulajdonban van – habár eredetileg mind a tíz a privatizálandó vállalatok listáján volt. A még működő hét vállalat közül hatnál csökkentették a személyzetet (minimum a felével, de inkább a kétharmadával).

3. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy ezek az adatok megbízhatatlan és nem következetes számításokon alapulnak. A lódzi munkaügyi hivatal becslése szerint a régióban jelenleg 19 százalékos a munkanélküliség; ez 4 százalékkal magasabb, mint a GUS (Központi Statisztikai Hivatal – a ford.) normái szerint számított adatok (a normák állítólag az ILO-tól származnak). A másik probléma az, hogy a munkaügyi hivatal nem állít fel világos kritériumokat.

4. Starachowicban például az FSC teherautógyár felszámolása miatt 1991-ben 25, 1992 februárjában már 38 százalékos volt a munkanélküliség (Kotowska, 1992).

5. A 18–19 éves fiataloknak majdnem 35 százaléka, a 20–24 éveseknek pedig 25 százaléka munkanélküli (GUS, 1992).

6. A járadék eleinte korlátlan ideig járt minden olyan személynek, aki szerepelt a munkanélküli nyilvántartásban. 1990 közepén azonban olyan döntés született, amelynek értelmében csak azok a személyek jogosultak munkanélküli járadékra, akik a munkanélküliséget megelőző 12 hónapban 180 napot dolgoztak. A jogosultság időtartamát 1 évben maximalizálták; a járadékok újraszámításánál nem a korábbi béreket, hanem az átlagbért vették figyelembe,

továbbá felállítottak egy csökkenő skálát; eszerint a munkanélküli járadék a munkanélküliség első három hónapjában az átlagbér 70 százaléka, az azt követő hat hónapban az 50 százaléka, az utolsó három hónapban pedig a bér 40 százaléka. 1992 februárjában újra megváltoztatták a rendszert, így a munkanélküli járadék jelenleg az évi átlagbér 36 százaléka felel meg.

7. A könnyűipar egyes ágazataiban (például a ruha- és a textiliparban) és a harmadik szektorban (így a pénzügyi és a biztosítási szektorban, az egészségügyben, a szociális intézményhálózatban, az oktatásban, a jogi intézményrendszerben és az államigazgatásban) különösen nagy az elnöiesedés aránya (70–85 százalék).

8. Az 1991-es statisztikai évkönyv a legalacsonyabb béreknél 28, a legmagasabbaknál 55 százalékos különbséget mutat ki.

9. A férfiak és a nők fizetése közti különbség az oktatásban 14 százalék, az irodai alkalmazottaknál 22 százalék, az orvosi és a szociális munkás pályán pedig 28 százalék.

10. A varsói régióban, ahol az általános munkanélküliség alacsony (5 százalék), de főleg a köztisztviselőket érinti, az összes munkanélküli 57 százaléka nő.

11. Lengyelországban, akárcsak Nyugat-Európában, a nőkkel kapcsolatos sztereotípiák erősen korlátozzák a fiatal nők beáramlását azokra az oktatási területekre, ahonnan az úgynevezett „férfias” (általában jobban fizetett és magasabb társadalmi státusszal járó) állásokhoz lehet jutni. A középiskolai tanulók több mint 58 százaléka nő, de többségük az általános tárgyaknál marad. Habár a felsőoktatásban is több nő tanul, mint férfi (52 százalék), a nők többnyire a rosszul fizetett tanári, körzeti orvosi vagy könyvelői pályát választják. A fejlett műszaki oktatásban a nők aránya észrevehetően csökkent az elmúlt 15 évben.

12. 1984-ben a nők átlagosan 6 óra 29 percet, a férfiak viszont csak 2 óra 20 percet töltöttek el háztartási munkákkal. Az 1990-es számadatok szerint az esetek 75–80 százalékában még mindig a nők végzik a főzést, a mosást, a vasalást és a varrást; azokban a háztartásokban, amelyekben megosztják a háztartási terheket (mosogatás, takarítás, vásárlás), nem a férfiak, hanem a gyermekek vesznek intenzívebben részt a munkákban.

13. Lásd az 1. jegyzetet

14. Különösen vidéken rossz a helyzet, ahol a gyermekgondozási intézmények a bölcsődés és óvodás korú gyermekek mindössze 35 százalékának (a leghátrányosabb helyzetű régiókban pedig csak a 20 százalékának) tudnak helyet biztosítani.

15. Lásd a 20. jegyzetet

16. Egy nemrégiben privatizált élelmiszerfeldolgozó vállalat megállapodást írt alá a szak-szervezetekkel, amelyben vállalta, hogy az első évben nem csökkenti a dolgozók létszámát; a vállalat azután úgy csökkentette a létszámot, hogy a szülői szabadságról visszatérő női alkalmazottakat nem vette vissza.

17. Számos lóddi munkásnő mesélte nekem, hogy csak ilyen fogadalom mellett kaptak munkát.

18. Míg 1989-ben alig több mint egymillió ember, 1992-ben már közel 1,8 millió ember, azaz az összmunkaerő 11,3 százaléka volt részdíjs állásban.

19. Sok nyugdíjas azért vállalt részdíjs állást, hogy kiegészítse nyugdíját, amely gyakran a létminimumot sem érte el. Ez különösen az idősebb nőkre igaz, akik kétszeres megkülönböztetést szenvedtek.

20. A részdíjs állások népszerűvé válása a fiatal anyák körében azzal magyarázható, hogy 1981-ben bevezették a hároméves „fizetett” gyermekgondozási szabadságot, amellyel csak nagyon alacsony juttatások járnak, de amely mellett lehetőség nyílik háztartási és részdíjs munkák vállalására.

21. A születési arány ennek ellenére egyértelműen magasabb, mint a többi kelet-európai országban. Habár az 1985-ös 2,3-ról 1989-re 2,08-ra csökkent, egészen a legutóbbi időig a végzetes évi 2,1 felett maradt.

22. Ami pedig a férfiak álláspontját illeti: az 1960-as évek óta végzett szociológiai felmérések azt mutatják, hogy a férfiak viszonylag konzervatívan viszonyulnak ahhoz, ha saját feleségük fizetett munkát végez, ugyanakkor sokkal nyitottabban gondolkodtak a női munkáról általában. Egy 1990 végén végzett felmérésből az derül ki, hogy azoknak a férfiaknak, akiknek felesége dolgozik, 45 százaléka, azoknak pedig, akiknek felesége háztartásbeli, 53 százaléka

gondolja úgy, hogy feleségének nem kellene a háztartáson kívül munkát vállalnia; a dolgozó nők 35 százaléka, a háztartásbelieknek pedig 47 százaléka osztja ezt a nézetet.

Hivatkozások

- Biuro: „Uwarunkowania i stan opieki nad dzieckiem i rodzina.” Pelnomocnika rzadu do spraw kobiet. Stencilezett, 1991 augusztus.
- Dziecielska-Machnikowska, Stefania: Co mysla bezrobotni? I. és II. kötet, Łódź: ISUL, 1991.
- Gilejko, Leszek: Uwarunkowania strategii organizacji i pracowniczych ruchow społecznych wobec prywatizacji. Varsó: SGH, 1991.
- Graniewska, Danuta et al.: Okresowa dezaktywizacja kobiet. Varsó: IPiS, 1991.
- GUS: „Sytuacja gospodarcza w I kwartale 1992 r.” Rzeczpospolita. 1991. május 5.
- GUS: Sytuacja Społeczno-zawodowa kobiet w 1991. Varsó, 1991.
- GUS: „Aktywnosc zawodowa i bezrobocie w Polsce w swietle badania aktywnosci ekonomicznej i ludnosci.” 1992 nyara.
- Heinen, Jacqueline: Femmes en réserve – Les travailleuses polonaises entre famille et emploi (doktori disszertáció). IRESCO/CNRS, 1989.
- Heinen, Jacqueline és Matuchniak-Krasuska, Anna: L'avortement en Pologne – La croix et la banniere. Párizs: L'Harmattan, 1992.
- Janowska, Zdzisława et al.: Female unemployment in Poland. Varsó: Friedrich Ebert-Stiftung, 1992.
- Jarosz, Maria: Les comportements sociaux face a la privatisation en Pologne. Varsó: PAN, 1991.
- Kotowska, Irena E. és Kotowska-Jelonek, Marianna: „Uwarunkowania lokalnego rynku pracy – wybrane wyniki badania ankietowego bezrobotnych.” Wiadomosci statystyczne, no. 3, 1992.
- Krynicka, Teresa: „Opinie społeczne o prywatyzacji.” Informacja BSE, no. 26. 1992. április.
- Ministerstwo Pracy i Polityki Socjalnej: „Informacja o rynku pracy w 1991 roku.” stencilezett. Varsó, 1992. január.
- Munkaügyi és Szociálpolitikai Minisztérium: Rynek Pracy. 1991. október és 1992. március.
- OCDE: „Pologne”. Études Économiques de l'OCDE. 1992. május.
- Siemenska, Renata: Plec, Zawod, polityka – Kobiety w zyciu publicznym w Polsce. Varsó: a Varsói Egyetem Szociológiai Intézete, 1990.
- Wisniewski, Jan: „Informacja o sytuacji na rynku pracy wojewodstowa łódzkiego w 1991 roku.” Wojewodskie Biuro Pracy. Stencilezett, 1992 január.

Tóth László

Adalékok a homoszexualitás társadalmi problémájához

1. Mi a homoszexualitás?

Könnyű feltenni a kérdést: vajon milyen tulajdonságok jellemzik a homoszexuálisokat, mi is tekintendő voltaképpen homoszexualitásnak. A válasz azonban már sokkal kevésbé egyszerű.

Abban látszólag mindenki egyetért, hogy létezik egy „normálisnak” tekinthető szexualitás, amit az jellemez, hogy az egyént szexuálisan a másik nem tagjai vonzzák, és hogy szexuális tevékenysége során „a kielégülést a másik nem nemi szervével való kopulációs kapcsolat és dörzsölődés váltja ki”.¹ Eszerint az azonos nemű partnerrel történő nemi érintkezés a homoszexuális nemi gyakorlat.

Az a leszűkítés azonban, amely a jelenségek körét pusztán a nemi tevékenység köreire korlátozza, vizsgálódási körünkől kirekeszt egy sor olyan problémát, amelynek nagy a társadalmi jelentősége. Ezek kutatásának perspektíváit nagyon markánsan fogalmazza meg R. Krafft-Ebing, egy igen alapos, sok szempontból ma is megtermékenyítő, a századforduló előtt írt (magyarul 1908-ban megjelentetett) „Psychopathia Sexualis. Különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre” című alapművében. Ebben a következőképpen fogalmaz: „A rendellenes nemi érzés (ti. a homoszexualitás) keretén belül különböző fokozatokban mutatkoznak a jelenségek, az individuum terheltségi fokozatával meglehetősen lépést tartva; így könnyebb alakjaiban csak pszichikai hermaphroditismus, a súlyosabbakban oly homoszexuális érzés és ösztön, amely csak a vita sexualisra (nemi életre) szorítkozik, még súlyosabb esetekben az egész lelki élet és a testi érzésmód is a nemi perverzió értelmében alakul át, legsúlyosabb eseteiben pedig a testi habitus is megfelelő módon átalakul.”² Ez az archaikus megfogalmazás arra utal, hogy elkülöníthetők egymástól: 1. azok a homoszexuálisok, akiknek csupán lelki alkatában jelentkezik a másik nemre jellemző beállítottságok, késztetések túlsúlya, de nemi életükben ennek nincs következménye; 2. azok, akiknek csupán nemi életében jelentkezik a saját nemük iránti vonzódás, de egyéb élettevékenységeikben nem; 3. azok, akiknek teljes beállítottsága az azonos nem iránti vonzalom köré szerveződik, és ez a nemi életen kívüli életmegnyilvánulásokat is áthatja; 4. végül azok, akiknél fizikai külsőségekben is megjelenik a

homoszexuális orientáció, akik tehát minden életmegnyilvánulásukban, viselkedésükben, megjelenésükben és még fizikai tulajdonságaikban is hasonulnak ahhoz a nemi szerephez, amit homoszexuális kapcsolataikban betöltenek. E fejtegetés világossá teszi, hogy a homoszexualitás nem egyszerűen a heteroszexuálistól eltérő nemi gyakorlat, hanem a nemiségen túlmenően sajátos homoszexuális életszükségletek kielégítését szolgáló tér-, idő-, társaság-, társadalom-, érzékenység-, habitus-, apercepció- stb. szervezést és szerveződést is jelent.

Ezek alapján a homoszexualitást olyan világszemléletként, életmódként és szexuális gyakorlatként érdemes definiálni, mint ami e három területet az azonos neműek iránt érzett és az érzés beteljesítésére törekvő vonzódás szükségletei szerint szervezi meg. Ez még akkor is igaz, ha egy „meleg” ember teljes mértékben heteroszexuális életet él, mert amennyiben homoszexuális nemi gyakorlatot (is) folytat, akkor e gyakorlat szükségletei alapvetően befolyásolják összes egyéb életmegnyilvánulását. (A homoszexuális „életvilág” néhány jellemzőjéről lásd korábbi írásomat.³⁾

2. A homoszexualitás kialakulásának magyarázatai

Sokakat izgató és gyakran felmerülő kérdés az, hogy vajon milyen okok miatt válik valaki homoszexuálissá. Ez ugyanis nagymértékben befolyásolja azt, hogy – persze, csak ha a társadalom vagy egyesek ezt indokoltnak tartják – miként lehet beavatkozni a homoszexuális irányultság kialakulásának megakadályozása érdekében. És bizony nem kevesen vannak, akik be akarnak avatkozni. Egy 1991-ben készült reprezentatív kérdőíves felvétel tanúsága szerint a válaszadóknak közel 75 százaléka tekintette olyan kérdésnek a homoszexualitást, mint amelyhez a társadalomnak valamilyen módon viszonyulnia kell, tehát szükségesnek tartják a társadalmi szabályozást. A szabályozás azután különféle formákat ölthet, amire nézve csak nagyon hozzávetőleges ismereteink vannak.⁴ Ugyanakkor 1976-os amerikai adatok szerint társadalmi természetű problémának csupán a válaszadók 46 százaléka minősítette a kérdést, a többiek magánügyként kezelték.⁵

Rendkívül frappáns magyarázatot idéz Erős László a homoszexualitás okaira vonatkozó elméletekről⁶: G. Westwood *The Minority* című könyvében (London, 1960) összegyűjti a homoszexualitás állítólagos okairól szóló összes kortársi elméletet, egy mulatságos stílusú, szinte végeláthatatlannak tűnő lábjegyzetben.

Eszerint a homoszexualitást kizárólag egy kromoszómarendellenesség, illetve a belső elválasztású mirigyek hibás programja okozza, de ha nem az, akkor az ödipusz-komplexust megelőző csecsemőkori agresszió következményét kell látnunk benne, szoros összefüggésben egy primer szopási traumával; ha viszont ez sem „jön be”, akkor egy örök félelem szimbóluma az egész, vagyis a homoszexualitást nem más okozza, mint egyfajta, főleg a kasztrálástól való, rejtjelezett szorongás, illetve a túl szoros kötődés az anyához, pontosabban mindkét szülőhöz (a nem kívánt törlendő a beteg kórlapjáról). A gyermek – más, ugyancsak kizárólagos érvényű tézisek szerint –

akkor válik homoszexuálissá, ha az ellentétes nemű szülő szexuális szokásaival azonosul; vagy ha fordítva olvassa el az elfojtási mechanizmus bekódolt programját; vagy ha hiányzik az apa, illetve egy „férfias szellem” a családból. Homoszexuálissá tesz a szexualitás egészének rejtett tagadása, illetve túlértékelése, illetve újrafelfedezése, illetve egy életfogytig tartó lázadás az elfojtás ellen...

Egyedüli oknak feltételezik más, idézett kutatók azt, hogy valakit fájdalmas élmények érnek a „normális” nemiség kibontakozásának korai szakaszában. Megint mások szerint arról van szó, hogy a nemeket régebben szigorúan elkülönítették egymástól, s a bentlakásos fiú- vagy leánykollégiumok hosszú téli éjszakákon lefolytatott hálószobajátékai a homoszexualitás melegágyai voltak. De lehet egyedüli ok egyfajta rejtélyes félelem a másik nemhez tartozóktól, mert az illető nem érez magában erőt ahhoz, hogy „meghódítsa” a másik nemet. Kisebbségi érzését pedig a házasság előtti nemi élet kispolgári tilalma és a bűntudattal kevert kudarc, a technikai megvalósítás nehézségei okozzák.

Kardiner 1963-ban rámutatott: egy társadalomban mindig egyszerűen nő a homoszexuálisok abszolút száma és aránya (és ennek következtében újra „divatba jönnek” tudományos értelemben is) olyankor, amikor a nemi szerepek határai valamilyen makroszociális mozgás következtében kezdenek egybemosódni.

Mindez jól mutatja, hogy milyen nagy összevisszaság uralkodik a kérdéssel kapcsolatban. A különféle magyarázó megközelítések viszonylag jól körülírhatók Buda Béla már idézett könyve alapján.⁷

Az egyik – történetileg első és a homoszexualitás erkölcsi (sin) és jogi (crime) bűnné való minősítése ellen fellépő – elmélet Karl Heinrich Ulrichs nevéhez fűződik. Szerinte a homoszexualitás olyan biológiai rendellenesség eredményeként jön létre, amiért senki nem tehető felelőssé: a meleg kvázi „harmadik nemet” alkotnak. Ez az azonos neműek iránti vonzódás hajlamát biológiai okokkal magyarázni igyekvő megközelítésmód. Az ilyen típusú elméletnek sok híve volt, a legutolsó a német Dörner koncepciója, aki szerint a szexualitás hormonális központja mellett van egy pszichoszexuális szabályozó központ is a hipotalamuszban, melyet szintén a hormonok formálnak. A kialakuló nemi inger mintája fejlődési zavar esetén a pszichoszexuális központ irányítása alá kerül, és ezért az egyén szexuális érdeklődése saját neme felé fordul.

Egy másik megközelítés pszichológiai jellegű, és a szűken felfogott személyiségfejlődést állítja központba. A Sigmund Freud által megfogalmazott álláspont szerint az ember eredendően biszexuális, s a libidó, a szexuális energia a személyiségfejlődés során valamiért azonos nemű egyedekhez kötődik hozzá. Ennek a pszichológiai megközelítésnek a lényege általában a személyiségfejlődés.

Ugyancsak pszichológiai jellegű a harmadik elmélet-csoport is, amelynek lényege az, hogy a nemiség kötődése laza a heteroszexuális ingeralakzatokhoz, ezért azt más kötődés kiszoríthatja. Ez a megközelítés nem ad választ két kérdésre: egyrészt, hogy az alapvető kötődés miért gyenge, másrészt, hogy hogyan szorítja ki ezt a homoszexuális ingeralakzatokhoz való kötődés.

E kérdésre az egyszerű szocializációs elméletek adnak választ: társadalmi hatásokra, megerősítésekre alakul ki a homoszexuális ingeralakzatokhoz való kötődés. Ez a megközelítés a korai gyermekkori szociális ingerekre teszi a hangsúlyt. Ahogy ezt Buda Béla megfogalmazza: „A szexualitás zavarai mögött vagy különböző öntudatlan fantáziák és félelmek, vagy pedig sajátos motivációk állnak. Ezek a félelmek vagy fantáziák a gyermekkortól folyamatosan fejlődtek ki, élmények vagy élmények sorozatainak hatására. Az élmények pedig a gyermekkori környezet viselkedésével és viszonyulásaival állnak kapcsolatban.”⁸

Buda Béla dolgozta ki a többlépcsős szocializáció elméletét⁹, amelynek lényege: a személyiségfejlődés során az egyed olyan helyzetek sorozatába kerül, amelyek közül önmagában egy sem képes homoszexuális irányba terelni az érdeklődést, de maga a szekvencia már igen. Ebben a felfogásban a homoszexuálissá válás a csecsemőkortól a fiatal felnőttkorig tartó folyamat, ahol a homoszexuális értékeknek kedvező situációk sora követi egymást.

A biológiai meghatározottságokat is figyelembe vevő legkomplexebb megközelítésnek Harlow egyedi személyiségfejlődést és szocializációt összekapcsoló felfogása tűnik (ez távolról sem jelenti azt, hogy ez „a” magyarázat, ha egyáltalán van magyarázat). Eszerint a szexualitás nem alakul ki, ha a specifikus gyermekkori ingerek és a későbbi szociális ingerek hiányoznak vagy fogyatékosak. A specifikus gyermekkori ingerek közül bizonyítottan ilyen az *anya* társaságának vagy a *kortárs kisgyermek*ek társaságának hiánya.

Az egymásnak ellentmondó vagy egymást kiegészítő magyarázatok közül mindenki a tetszésének leginkább megfelelőt fogadja el. Az igazi kérdés azonban nem az, hogy miért lesz valaki homoszexuális, hanem az, hogy mit jelent ez az egyén mint társadalomban élő ember számára; hogyan befolyásolja életésélyeit, környezetéhez való viszonyát, lehetőségeit az emberhez méltó életre.

3. A homoszexualitás mint társadalmi jelenség

„(...) Az amerikai társadalom beteg. A betegség nem más, mint annak groteszk túlhajtása, ami hagyományos, ősi, sőt a génekbe kódolt: a leplezetlen bigottság gyakorlása és támogatása szívvel-lélekkel. (...) Minden generációban kilenc heteroszexuálisra jut egy homoszexuális gyerek. Ez a milliókra rúgó születő és felnövekvő homoszexuális ugyanúgy rejtőzködni és lapulni kényszerül, ahogy a '30-as évek Németországában” – olvasható egy 1989-ben megjelent könyvben, amely a „felvilágosult” Amerikában íródott.¹⁰ Az európai típusú civilizáció más országaiban sem különbözik ettől a helyzet. A homoszexuálisok mindenütt közmegvetés tárgyai, gyakran a gyűlölet tettelegesen kifejeződéseinek kényszerű elszenvetői. A heteroszexuális társadalom túlnyomó része élesen elítéli és kiveti magából azokat az embereket, akiknek szexuális érdeklődése eltér azoktól a normáktól, amelyekbe a többség belenevelődött, és amelyeket ezért helyesnek tart.¹¹

A homoszexualitás néhány kérdésének felvetéséhez feltétlenül tisztázni

kell azt, hogy vajon deviancia-e az azonos neműek közötti érzelmi és szexuális kapcsolat.

A deviancia problémakörében született két nagy elmélet, Durkheim társadalmi anómia-elmélete és Merton devianciaelmélete¹² meglehetősen pontossággal határozza meg a társadalmi normától eltérő viselkedés mögött rejlő alaphelyzetet. Mindkét elmélet lényege, hogy az emberek szemléletét, gondolkodását és viselkedését irányító társadalmi normák érvényessége meggyengül. Emögött olyan társadalmi mozgások rejlenek, amelyek megkérdőjelezzik a normák működőképességét. A deviáns viselkedés e felfogásban a társadalmi normák általános meggyengülése miatt tanúsított olyan magatartás, amely érvényesnek tekintett normákat sért. A deviancia tehát az általánosan elfogadottnak tekintett normák közül egyesek megsértése. Az említett elméletektől némileg elvonatkoztatva a társadalmi alaphelyzet az, hogy az elfogadott normák a modern európai társadalmakban önmagukban is ellentmondások. A normák ellentmondásosságát a társadalmak úgy igyekeznek feloldani, hogy valamilyen fontossági sorrendbe rendezik őket. Ez a sorrend annak alapján alakul ki, hogy az egyes normák mennyire játszanak szerepet az adott társadalom folyamatos működésének biztosításában. E szerep jelentőségéhez viszonyítva jelöli ki azután a társadalom a magatartásoknak azt a körét, amelyet deviánsnak minősít; e minősítés előfeltétele, hogy az adott norma megsértése komolyan veszélyeztesse a társadalmi működés zökkenőmentességét. Így meg kell különböztetnünk egy értékmentes és egy értékelemeket tartalmazó deviancia értelmezést. Az értékmentes értelmezésben a deviáns viselkedés arra az objektív társadalmi helyzetre adott, bizonyos normákat sértő válasz, ahol a normák és a valóság közötti, valamint a norma-rendszeren belüli ellentmondások következtében szükségképpen bekövetkezik valamelyik norma megszegése. Az értéktartalmú felfogásban viszont a társadalom folyamatos működését veszélyeztető és ezért elítélendő norma-szegésről van szó, amikor is a társadalom meglehetősen önkényesen határozza meg azon normák körét, amelyeket tabunak tekint. A deviancia értékmentes felfogásában hiányzik a viselkedés minősítésének eleme, míg az értéktartalmú megközelítés elítélést, gyűlöletet, megvetést vált ki. A mindennapokban ez utóbbi értelmezés érvényesül.

A homoszexualitás az értékmentes felfogásban deviancia, az értéktartalmú megközelítésben – az európai típusú civilizációban – fokozottan az. Egyáltalán nem véletlen mélységes társadalmi elítéltsége. Ez azonban nem a homoszexualitást, hanem azt a társadalmat minősíti, amelyikben az azonos neműek iránti szexuális vonzalom alapvető fontosságú értékeket érint.

A heteroszexuális társadalom homoszexuálisok iránti fékevesztett gyűlöletének és türelmetlenségének alapja az európai kultúra zsidó-keresztény eredete. A diadalmas kereszténység olyannyira fogékony volt alaptételeinek legkisebb sérelmére is, hogy Konsztantinus császár főbűnnek minősítette, és halállal büntette a homoszexualitást. E megbélyegzés alapja az a felfogás volt, hogy Istennek egyedül a gyermeknemzés célú, pénisz-vagina érintkezés formájában megvalósuló szexualitás a tetsző. A protestantizmus térhódítása és etikájának nyomatékos érvényesülése e keresztény hagyományt a következő maximává alakította át: a produktivitás, a munka az, ami Istent szol-

gálja, ezért el kell ítélni a hedonizmus, az öncélú élvezet, a dologtalanság, a társadalmat nem „gazdagító” tevékenység minden formáját. A homoszexualitás ebben az összefüggésben improduktív életvitel, mivel nem születik belőle gyerek, nem termel utódokat.

A homofóbia (a homoszexualitás iránti gyűlölet) másik forrása a kizárólag heteroszexualitást megtűrő nukleáris család társadalmi alapsejtként történő elfogadása. Ehhez szükségképpen társul a nemi szerepek minden területre kiható, éles elkülönítése. A zsidó-keresztény kultúrkör specifikus, a korabeli népesedési viszonyok – magas csecsemőhalandóság – kényszerítő ereje miatti homoszexualitás-ellenességén túlmenően van egy általánosabb jellegű ok is. A nemi szerepek ugyanis kultúra-specifikusak: kultúránként változó az a nemi szerepkészlet, amit egy férfinak és egy nőnek be kell töltenie.¹³ A nyugati típusú kultúrákban él egy olyan szerepkép, amely világosan meghatározza a férfi és a nő jellemzőit. Ennek értelmében a férfi fejlett értelemmel és ítélőképességgel bír, erős jellemű, célratörő, a megpróbáltatásokat és nehézségeket elviselő, érzelmeiben visszafogott, indulatai által vezérelt, vadászra és agresszivitásra hajlamos emberi lény. A nő ezzel szemben gyenge, gyengéd, érzelmes, kevésbé erős akaratú, és a férfiakénál általában kisebb értelmi képességekkel rendelkezik. Talcott Parsons szerepelméletére¹⁴ ráépíthető egy olyan általános társadalmi reakció-modell, amelyben a szerep el nem látását a társadalom szankcionálja. A homoszexuális „életvilág” a benne élőkkel a férfiszerep teljesítésének megtagadását testesíti meg. A szokásos erejű társadalmi szankcionálást az teszi hevesebbé és súlyosabbá, hogy a férfiszerep biológiai fajfenntartó eleme is a szerepmegtagadás körébe tartozik, ez pedig a társadalom létét alapjaiban érinti. A férfiszerep el nem látása, illetve a társadalom ráébredése arra, hogy a homoszexuális kultúrának eleme a férfiszereppel nem azonos emberi és nemi szerepkészlet kidolgozása, önmagában véve elegendő társadalmi indulatot halmoz fel ahhoz, hogy eluralkodjon az éles homoszexualitás-ellenesség.

Visszatérve a devianciaelméletekhez: a homoszexualitás csak a polgárosodással vált társadalmi természetű problémává, mégpedig oly módon, hogy a produktivitási és nemi normák megsértése a normák és a társadalom objektív viszonyai közötti ellentmondásból és a normarendszereken belüli ellentmondásból egyaránt táplálkozik. A polgárosodás kitermelte a szabad individuumot, miközben létrehozta, ill. továbbfejlesztette az egyén szabadságát korlátozó intézményeket is. Ezt az objektív alaphelyzetet képezik le és termelik újra az uralkodó társadalmi normák. A normák ellentmondásban állnak a társadalom objektív viszonyaival, pl. az egyéni szabadság normája az e szabadságot korlátozó társadalmi intézményekkel. Ugyanakkor a normák maguk is ellentmondásosak: a magánélet szabadságát hirdető libertariánus értékrend szembekerül a produktivitás bűvöletében élő és ennek a magánéletet is alárendelni akaró, a magánéletbe is beavatkozó „protestáns etikával”, a „represszív tolerancia”¹⁵ normarendszerével. A homoszexualitás társadalmi megítélésével kapcsolatos alapkonfliktus a magánélet, és így a szabad szexuális magánélet, valamint a teljesítményközpontú és ezt az elvet mindenütt, a magánéletben is érvényesíteni akaró, ezért az egyéni szabadságot korlátozó természetű normák közötti összeegyeztethetetlenség.

Amennyiben a homoszexualitás „ideológiájáról” van szó – melyet később röviden bemutatok –, úgy jól látható az öntörvényű létet igénylő emancipatórikus, felszabadító törekvések életveszélyes természete. Egyrészt az egyéni szabadság olyan követelményét fogalmazza meg ez az ideológia, amely alapvetően kérdőjelezi meg az egyéni szabadság és a beavatkozó társadalom között kialakult status quót, amely biztosítja a társadalom működésének folyamatoságát. Egyáltalán nem véletlen, hogy a gay liberation mozgalom a '60-as és '70-es évek tiltakozó mozgalmaival együtt lépett színre, és velük azonos módon tagadta a polgári életformát. Másrészt az improduktivitás vállalása az „életnek” a „termelés” elé helyezésével alapjaiban kérdőjelezi meg azt a civilizációs modellt, amely önmaga fejlettségét a gazdasági növekedésen méri. (Egyáltalán nem véletlen, hogy a kapitalizmustól és a „szocializmustól” egyaránt idegen, mert „haszontalan” avantgárd művészetek, de a fennállót természetéből eredően megkérdőjelező, nem „alkalmazott” művészetek művelői között is sok a homoszexuális.) A homoszexualitás a modern nyugati társadalom viszonyai között (s a „rendszerváltás”-teremtette vadvirágos kapitalizmusban nálunk is) lényegéből eredően „rendszerellenes”, mivel a szabadság kialakult és látszólag jó rendjének újraértelmezését és a növekedésközpontú civilizációs modell megkérdőjelezését igényli, bár ezt az asszimiláns vagy „homofil” irányzat képviselői tagadják.¹⁶

A homoszexualitás e forradalmi potenciálja nyíltan csak az 1970-es években fogalmazódott meg. Michael Bronski a lényegét ragadja meg: „A homoszexualitásra még a legliberálisabb értelmiségiek és társadalomtudósok is magánügyként tekintettek, mint aminek nincs társadalmi vagy politikai vetülete. A gay liberation (a homoszexuálisok felszabadítása) mozgalom sarokköve a szexualitás politizálása (...), a mozgalom tagjai átvették a feminista jelszót: »a személyiség = politika«, és leszögezték, hogy az olyan dolgokat, mint a szexuális fantázia, annak keretei között kell szemlélni, amit Christopher Isherwood »heteroszexuális diktatúrának« nevezett. Vagyis mivel a homoszexuális ember az uralkodó kulturális normákkal szemben hátrányos helyzetben lévő személy, a homoszexuális identitás politikai dimenzióval bír. A homoszexuális és a feminista mozgalom megkérdőjelezte a magán és a köz, a személyes és a politikai közötti különbségtételt.”¹⁷ Azáltal, hogy a homoszexuálisok az uralkodó kulturális normákkal, az ún. patriarchális heteroszexualitás normáival ellentétes szexuális érdeklődésűek, és mert a társadalom uralkodó értékei a magánélet szabadságát korlátozzák, nem vigasztalhatják magukat azzal, hogy nemi irányultságuk magánügy. A társadalmi nyomásnak kitéve tudomásul kellett venniük, hogy közszereplésük mellett (amiről szexuális érdeklődésüket leválaszthatónak tartják) magánéletük is társadalmi ellenőrzés alatt áll, amit legmarkánsabban Herbert Marcuse fogalmazott meg „A rendőr a fejekben ül” szlogenjével. A személyes és a társadalmi szféra különválaszthatatlanságának felismeréséig azonban hosszú út vezetett a modernkori homoszexualitáson belül, amin belül kiemelt szerepe volt a kultúrának és a legitim társadalmi kultúra mellett kialakult, de vele kölcsönkapcsolatban lévő, homoszexuális szenzibilitáson alapuló homoszexuális szubkultúrának, majd (Eliot kifejezésével élve) a „kísérő” vagy „szatellit” kultúrának.

4. A homoszexualitás és a művészetek

A modern homoszexualitás létrejöttének társadalmi előfeltétele az egyéni szabadság kialakulása és ezzel az egyén felett gyakorolt közvetlen társadalmi ellenőrzés megszűnése, valamint a társadalmi élet olyan helyszíneinek (a nagyvárosoknak) a létrejötte, ahol a magánélet valóban megvalósítható volt. A 19. század második felétől kezdve alapvető társadalmi változások mentek végbe az akkori fejlett, európai modellt követő országokban. Ennek egyik döntő következménye egy olyan népes középosztály megjelenése volt, amely fizetőképes keresletként jelentkezett. E kereslet kiterjedt a művészetekre, a kultúrára is, s így a luxusfogyasztást felváltotta a kultúra tömegfogyasztása, az exkluzív körnek szánt kultúrát pedig a tömegfogyasztásra alkalmas kultúra.

Ez a helyzet szorosan összefügg a homoszexuális identitástudat és érzékenység kialakulásával. A kultúra, a művészet ugyanis definíciószerűen elvonatkoztat a valóságtól, ezzel egyúttal rálátást biztosít a fennálló rendre, s így objektíve a társadalomkritika kiindulópontja lehet. A társadalom által elnyomott, megvetett és büntetett homoszexuálisok számára pedig a fennálló rend kritikája az elismertetésükért folytatott harc szerves eleme. Így közvetlen érdekeltség fűzi őket a kultúra termeléséhez és műveléséhez. Másfelől – és ez talán az előbbinél is fontosabb – a kultúra, a művészet a kapitalizmus utilitarista logikájával szemben az öncélúságot testesíti meg: miközben erősítheti, és kommercializált formájában erősíti is az uralkodó normák érvényességét, a maga közvetlenségében azonban nem-termelő ágazatnak minősül, „haszontalan” dolog, amely csupán az esztétikai élvezetet szolgálja. A kultúra, a művészet e döntő sajátosságát a „művészet önmagáért” (*l'art pour l'art*) jelszava fogalmazza meg. A homoszexualitás és a nem kommercializált kultúra, művészet éppen a nem produktív, „haszontalan”, ha úgy tetszik: hedonisztikus természete révén kapcsolódik össze. Ezáltal a kultúra és a művészet a homoszexuálisok egyik önkifejezési formájává válhat, önmagáért valóságával vonzva a kreatív homoszexuálisokat, ugyanakkor viszont az öncélúságot hirdetve erősíti az azonos neműekhez vonzódók identitástudatát.

Van még egy fontos kapocs a kultúra, a művészet és a homoszexualitás között. Mindkettőnek fontos meghatározója a szexualitás. A művészetek élvezete érzéki élvezet, és mint ilyen, különböző mechanizmusokon keresztül összekapcsolódik a nemi élvezettel. A homoszexualitás pedig – a társadalmi környezettől elvonatkoztatva – szexközpontú. A nemiség így újabb kötelékkel fűzi össze a két jelenséget.

A kultúra, a művészet nem homoszexuális produktum, de alakulásában a homoszexuálisok igen fontos szerepet játszottak. Alkotva és gyönyörködtetve egyúttal ahhoz is hozzájárultak, hogy a művészetek fejlődésében megjelenjenek a homoszexualitásnak azok az elemei, amelyek az 1960-as évekre a gay liberation mozgalom társadalomkritikájának kialakulását segítették. Ez már Walt Whitman életművében felfedezhető. Az ő jelentősége abban rejlik, hogy megértette a személyes és a politikai szféra közötti összefüggés létét, és a szexualitás fontosságát elismerve felfedezte benne a progresszív társadalmi változások lehetőségét¹⁸. Ezt a vonulatot folytatva a homoszexuálisok

alkotta művészet jelentős szerepet játszott a szexuális forradalom létrejöttében, amely ugyancsak alapjaiban kérdőjelezte meg a fennálló viszonyokat a konvencionális szexualitás alapszerkezeteinek támadásával. Ezt az összefüggést jól szemlélteti az amerikai hippik jelszava: „szeretni mindent, ami mozog”¹⁹.

A kultúra másik vetülete a mindennapi kultúra. A „magas” művészetektől befolyásolva és a társadalmi elnyomásnak alávetve a homoszexuálisok fokozatosan kitermeltek egy sajátos köznapi szubkultúrát, amelynek megkülönböztető jegye az ironikus távolságtartás²⁰. Tartalmi szempontból ez a kultúra a homoszexuális élet szokásrendszere a viselkedéstől az öltözködésen át egészen egy sajátos metakommunikációs rendszerig. A modernkori európai típusú fejlődésben alakuló homoszexualitás először szubkulturaként termelte ki ezt a szokásrendszert, majd mozgalommá szerveződéssel alternatív, szatellit kultúrává alakult a rendszer. Míg a szubkultúra a többé-kevésbé zárt csoportok tagjainak intenzív személyes érintkezésén alapul, addig ez a szatellit kultúra feloldja az etnikai, életkori, osztály- és réteghatárokat. Az általános homoszexuális kultúra létrejötté egyszerre oka és következménye is a homoszexuális mozgalmak megszületésének.

4. Rövid bevezetés a homoszexualitás ideológia- és mozgalomtörténetébe

A homoszexuális mozgalmak létrejöttének, a homoszexuális igények megfogalmazódásának egy további, immár külső feltétele a társadalmak integrációs erejének meggyengülése: ez volt a helyzet a múlt század második felében, az I. és a II. világháború után és a nyugati civilizáció 1960-as évekbeli válságakor. A homoszexuális szervezkedés ezekhez a periódusokhoz kötődik.

A homoszexualitást a kereszténység általános elterjedésétől kezdve vallási természetű bűnnek tekintették, s az állam és az egyház összefonódása idején a jog eszközeivel is büntették. A jog szekularizálódásával a homoszexualitás büntetendőségének ideológiája ellenkezett a kapitalizmus logikájával. A 19. század második felében zajló társadalmi változások azután az élet minden területén fellazították az utilitáriánus logikát, és lehetővé tették, hogy a homoszexuálisok fellépjenek az ellen, hogy az azonos neműek vonzódását bűncselekményként minősítsék. E fellépés legnagyobb hatású képviselője a már említett Karl Heinrich Ulrichs volt, aki kidolgozta az ún. urning teóriát. Az urning-elmélet szerint a homoszexualitás biológiai adottság. Márpedig ha a jogban már a szándéketika volt az uralkodó, akkor úgy kell tekinteni, hogy ha valakinek nincs szabad választása – és az urningnak nincs –, az tetteiért nem büntethető. Ezzel az ideológiai fegyverrel léptek fel azután a homoszexualitás bűncselekményi minősítésének eltörléséért.

A küzdelem sikerrel járt: az Isten elleni vétek minősítését felváltó társadalmi természetű bűn bélyege is eltűnt, helyébe lépett azonban a homoszexualitás betegségként minősítése, mégpedig mentális betegséggé. Az e minősítéssel szembeni küzdelemben döntő jelentőségű volt Sigmund Freud szexualitással kapcsolatos elmélete, amely szerint a velünk született szexuális készletnek nincs irányultsága.²¹ Erre épül a Kinsey-jelentés kiinduló hipo-

tézise, és végső soron beigazolódott elméleti alapvetése: a szexuális irányultság csak egy kontinuumon belül képzelhető el, amelynek egyik végpontja a kizárólag heteroszexuális, a másik végpontja pedig a csak homoszexuális érdeklődés. Minderre és a kapcsolódó egyéb teóriákra és kutatásokra támaszkodva léptek fel a mentális betegség minősítése ellen, míg 1973. december 15-én az Amerikai Pszichiátriai Társaság deklarálta, hogy a homoszexualitás nem tekinthető betegségnek.

A homoszexualitás társadalmi megítélésének néminemű változását a homoszexuálisok szervezkedése nem kis mértékben befolyásolta. Az emancipációért folytatott küzdelem négy nagy szakaszban zajlott: az első periódus a nyílt társadalmi represszió elleni küzdelem korszaka volt, a második a homofil szervezkedések fázisa, a harmadik a gay liberation periódusa, míg a negyedik – ma is tartó – szakaszt az új konzervativizmussal folytatott küzdelem jellemzi.

Az első szakaszban a bűncselekményi minősítés eltörléséért folyik a küzdelem. A már említett Ulrichs mellett Magnus Hirschfeld nevét kell megemlíteni, aki 1897-ben Németországban létrehozta a Tudományos-Humanitárius Bizottságot a homoszexuális emancipáció támogatására. Támogatta munkásságukat néhány olyan kiválóság, mint Karl Jaspers, Thomas Mann, Sigmund Freud, továbbá a Német Szociáldemokrata Párt is. Ekkor a szocialista mozgalom még magáénak vallotta a homoszexuális emancipáció ügyét is, olyannyira, hogy az Októberi Forradalom után Szovjet-Oroszországban eltörölték a homoszexuális-ellenes jogszabályokat. A háborút követően megszületett a 130 000 fős tagságot számláló Szexuális Reform Világligája is, és a homoszexualitás első virágkorát élte a 30-as évek elejéig. Ekkor a Szovjetunióban ismét büntetendőnek minősítették a homoszexualitást, a náci Németország pedig 200 ezer homoszexuálist gyilkolt meg a koncentrációs táborokban.²²

A homofil szakasz a II. világháborút követően vette kezdetét. Lényege az volt, hogy a) tiszteletben kell tartani a társadalmi többséget, és ezért kerülni kell a nyilvánosságot vagy a magamutogatást; b) a társadalom többségi normáinak kell megfelelni, ezért lehetőleg előtérbe kell helyezni azokat a homoszexuálisokat, akik e normák szerint „tiszteletreméltónak” bizonyulnak, vagyis tagadják az autentikus homoszexuális létet; c) el kell vetni a homoszexuális identitástudatot annak érdekében, hogy a homoszexuálisok asszimilálódhassanak a társadalom többségébe. Röviden megfogalmazva: a homofil álláspont szerint a homoszexuális ugyanolyan ember, mint a társadalom többi tagja, csupán szexuális irányultságának mássága különbözteti meg a többségtől. Következésképpen nincs homoszexuális szubkultúra sem (szatellit kultúra pedig végképp nincs), a homoszexuálisoknak csak a magánszférában van módjuk önmaguknak lenni, minden más területen a társadalmi elvárásoknak kell megfelelniük.

A harmadik szakasz szorosan összekapcsolódik a 60-as évek tiltakozó- és újbaloldali mozgalmaival. E mozgalmak egyik központi kérdése a kisebbségek emancipációja volt, s ez jelentette a közös elemet. 1969. június 28. fontos dátum a homoszexuális mozgalom életében: a New York-i Stonwall Street-en, ahol sok homoszexuális intézmény működött, a rendőrségi zaklatásokon

feldühödött homoszexuálisok rátámadtak a rendőrökre, és két napig tartó utcai harc tört ki. A stonwalli lázadás hatalmas lökést adott a mozgalomnak, amely immár nyíltan gay liberation programot vállalt fel. Ennek lényegét a legtömörebben Carl Wittman fogalmazta meg, Refugees from America: A Gay Manifesto című írásában. Eszerint alapvető emberi jognak kell lennie annak, hogy valaki a testét az állam jogi és társadalmi intézményeinek beavatkozása nélkül használja.²³ Ezt a felszabadítási programot teszi magáévá a 60-as évek közepén létrejött NACHO, a Homofil Szervezetek Észak-Amerikai Konföderációja, amely 1970-ben a következőképpen fogalmazta meg célkitűzéseit:

- „a) A homoszexuális mozgalom lépjen szövetségre az egyéb olyan elnyomott népcsoportok mozgalmával, mint a feketék, a nők, az indiánok, a latinok;
- b) Harc az olyan intézmények által gyakorolt társadalmi ellenőrzés ellen, mint amilyen a kormány, az egyház, az üzleti világ és az egészségügy;
- c) Az erkölcs heteroszexuális normái és a szexuális elnyomás elutasítása;
- d) Az önmeghatározás szabadsága;
- e) Az életkori megkülönböztetéseket tartalmazó jogszabályok hatályon kívül helyezése;
- f) Az USA vietnami jelenlétének megszüntetése.”²⁴

A negyedik, ma is tartó szakaszt a neokonzervatív hullámmal való szembeszegülés, illetve az e hullám következtében megváltozott helyzethez való alkalmazkodás jellemzi. Itt markánsan elkülönül a reformista (homofil) és a forradalmi (gay liberation) szárny. A reformisták egyik csoportja a homoszexualitáshoz való emberi jog elismertetését kívánja, és megelégszik pusztán a jogi garanciákkal. Más áramlata látja, hogy a jogi szabályozás változása nem hoz lényegi módosulást, ezért sajátos eszközökkel, mint pl. a társadalom fennálló szervezetein (amilyen az egyház, a szociális gondozói hálózat stb.) belül homoszexuális csoportok, tagozatok létrehozásával, a társadalom póru-saiba behatolva akarja megváltoztatni a homoszexuálisokat sújtó társadalmi elnyomást. Mindkét reformista irányzatban van egy nagyon fontos, közös elem: elfogadják a fennálló viszonyokat olyanoknak, mint amelyek rései között kivívható a magánélet szabadsága. A társadalmi berendezkedés lehetővé teszi olyan magánszabadságok kialakítását, amelyekben a homoszexuálisok nyugodtan élhetik életüket. Csakhogy ez az élet leszűkül: a társadalom polgári-szabadságjogi hajlandósága csak addig a pontig terjed, ameddig e jogok a társadalom berendezkedésének alapelveivel összhangban vannak. A reformisták a kisebbségi jogokra hivatkozva lényegileg azt mondják, hogy a társadalom eltűri alapintézményeinek veszélyeztetését azért, mert alapérték a polgári szabadságjogok rendszere. A jogi garanciarendszer biztosítja, hogy a homoszexuálisok a szabadságok e tereiben háborítatlanul élhessenek.

A radikális, forradalmi szárny ezzel szemben a homoszexuálisok ügyét összekapcsolja a tőkés társadalom valamennyi elnyomott társadalmi csoportjának ügyével, és azokat az intézményeket támadja, amelyek ezt a mindenkire kiterjedő elnyomást létrehozzák és biztosítják. Álláspontja szerint az élet nem bontható szét a magán- és a közélet területeire: minden ember minden életmegnyilvánulásában az, aki. Mivel a homoszexualitás sem önmagában, sem a társadalom reakcióira kialakított válaszaiban nem redukálható az azonos

neműek iránti szexuális vonzódásra és ennek gyakorlására, ezért a homoszexuális minden életmegnyilvánulásában homoszexuális. Ez pedig beleütközik a világ heteroszexuális berendezettségébe, s a társadalom különféle szankciókkal sújtja a berendezkedését veszélyeztetőket vagy sértőket. Az a társadalom, amelyben élünk, összefüggő, többé-kevésbé homeosztatisztikus rendszer, amelynek működése megköveteli, hogy az egyensúlyi állapot megbontását eredményező elemeket kiiktassák. Ez azt jelenti, hogy a homoszexuális még legitimebb nemiségében sem vonhatja ki magát a heteroszexuális diktatúra kényszerei alól, ezért az egész rendszerrel kell szembefordulni. A homoszexuális kapitalizmuskritika pontosan azért kapcsolódik össze a kisebbségi mozgalmakkal, a „single issue” szerveződésekkel, mert mindannyian tisztában vannak azzal, hogy a rendszer az élet minden pórúzába behatol, és ezért autentikus, öntörvényű létüktől fosztja meg a kisebbségeket. Azt hirdeti, hogy van öntörvényű homoszexuális lét, melyhez a feltételeket csak a társadalmi elnyomás intézményeinek felszámolásával, a társadalmi berendezkedés megváltoztatásával lehet megteremteni.²⁵

Az AIDS megjelenése új helyzetet teremtett, és komoly mozgásokat váltott ki a homoszexuális világban. E változások lényege, hogy az ezidáig inkább szűkebb körökbe szerveződő, döntően egocentrikus beállítottságú homoszexuálisokban kialakult a közösségi attitűd, és az AIDS-veszély átfogóbb szervezkedésre készítette őket. Emellett a gay liberation áramlatrendszer képviselő intézményekkel szemben némileg enyhült az ellenségesség, és ma már hajlamosak arra, hogy az AIDS-veszély kapcsán együttműködjenek a különböző állami szervekkel.²⁶ Az új helyzetnek pedig az a lényege, hogy az AIDS-veszély miatt a társadalom rákényszerül a magán- és a közélet, az egyéni szabadság és a társadalmi ellenőrzés kialakult viszonyának felülvizsgálatára. Mivel azonban ez teljes mértékben egybeesik a homoszexuális politika követelésével, új lehetőséget teremt ahhoz, hogy a homoszexuálisok elérhessék a társadalmi megítélésük számukra kedvező irányú megváltoztatását.

5. A magyarországi homoszexualitásról

A homoszexualitás magyarországi helyzetével két korábbi dolgozatomban foglalkoztam.²⁷ Itt csak az írások megszületése óta eltelt időszak fejleményeiről számolok be.

Az AIDS kihívása és a társadalmi önszerveződéssel szemben tapasztalható ellenállás enyhülésének eredményeként 1988-ban létrejött a Homérosz Lambda Egyesület. Viszonylag hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy az egyesületen belül két különböző áramlat van jelen, igaz, meglehetősen diffúz formában: a homofil és a liberacionista irányzat. A homofil álláspont hívei az érvényesnek tűnő társadalmi normáknak akarnak megfelelni, ezek szerinti „tiszteltetelmétosságot” kívánnak felmutatni, és cserébe azt várják el a társadalomtól, hogy saját találkozóhelyeiken zavartalanul élhessék „magánéletüket”. Az emancipatórikus vonulat, amely 1991-ben Lambda Budapest néven szervezetileg is elkülönült (és Mások címmel rendkívül színvonalas folyóiratot ad ki 1991 májusától), az öntörvényű homoszexuális lét feltételeit

akarja megteremteni, részben jogi úton, részben a magánszférából történő kilépés révén. Ennek formája a különféle társadalmilag legitimnek tekintett intézmények létrehozatala. Magyarországra jellemző, hogy a homoszexuális mozgalom különböző fejlődési fázisai egymásbacsúsznak, és az irányzatok meglehetősen összekeveredve jelennek meg. A kristályosodási folyamat még igen kezdeti szakaszban tart. Mindenesetre az utóbbi két-három évben számos homoszexuális szervezkedési kísérlet történt, amelyek „ideológiája” nem tisztázott. Ilyen volt a győri Apolló Klub, mely az ellenséges közegben megszűnt; ilyen szervezkedési kísérletek történtek 1991 nyarán és őszén Miskolcon, Szegeden (egy szexcentrum létrehozatalával); mára kialakult – legalábbis Budapesten – a homoszexuális rétegszórakozóhelyek rendszere; működik az anonim AIDS-szűrés, melyet kapcsolataik révén országos rendszerré próbálnak szervezni a homoszexuálisok; kísérlet történt a homoszexuális tanárok egyesületének megalakítására; szervezkedni kezdtek a „meleg” zsidók; megtartotta első rendezvényét a magányos homoszexuálisok klubja; különböző tevékenységekre öntevékeny körök szerveződnek; felmerült az elesett „melegek” gondozásának gondolata stb. Ma még nem lehet tudni, hogy melyik szervezkedési kísérlet milyen sikerrel jár, mindenesetre a magyar homoszexuális világ is megindult a szubkultúrából a szatellit kultúra felé vezető úton.

A homoszexualitás „legalizálása” terén három fontos fejleményről kell említést tenni: 1992. február 7–8-án Budapesten, az Újvárosházán kétnapos konferencia zajlott a kisebbségek helyzetéről és jogairól. Első ízben jelent meg önálló szekcióként a homoszexualitás témája, ahol is előadások hangzottak el az ideológia- és mozgalomtörténet, a homoszexualitás társadalmi megítélése, a homoszexualitással kapcsolatos jogi problémák és diszkrimináció témakörében, továbbá intenzív párbeszéd alakult ki a különböző meleg csoportok képviselői között. (Sajnos, a konferencia anyaga mindmáig nem jelent meg nyomtatásban.) 1992 tavaszán az ELTE Bölcsészettudományi Karán előadássorozat hangzott el a nemi szerepek és a modern társadalmak problémakörében, ahol az egyik fontos vezérfonal a homoszexualitás kérdése volt. Végül, az ELTE Szociológiai Intézetében tanulmányi munkának hivatalosan elismert speciális kollégium indult 1993 februárjában a homoszexualitás mint társadalmi jelenség témakörben. E kurzus célja az ismeretszerzés és a további képzés megalapozása mellett a téma iránt érdeklődő és dolgozni, kutatni hajlandó diákok „műhelybe” gyűjtése, valamint egy gay dokumentációs és információs bázis megteremtése.

Végül, mintegy a homoszexualitás problémakörének összefoglalásaként álljon itt egy Bronskitól származó idézet: „Kultúránk óriási energiát fordít arra, hogy elválassza egymástól az emberek érzelmeit és az emberek szellemi és gyakorlati életét. Máig tagadja a kapcsolatot tudatunk és testünk között a munka, a politika, a kultúra világában, sőt, gyakran még magában a szexuális tevékenységben is. Amikor ez a tagadás megszűnik, amikor ezek a kapcsolatok megteremtődnek, az emberek politikai tevékenysége, érzelmei, gyakorlata és élete egésszé válik, és életük teljesebbé tételére a mainál összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben válnak képessé. (...) A homoszexuális felszabadítás eszméje mindezen elválasztások lényegét veszi célba.”²⁸

Jegyzetek

1. Buda Béla: *A szexualitás modern elmélete*, Tankönyvkiadó, Bp. 1972, p. 63.
2. R. Krafft-Ebing: *Psychopathia Sexualis. Különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre*. Kostály Jenő kiadása, Budapest, 1908., p. 186.
3. Tóth László: Egy „földalatti” mozgalom hanyatlása és felemelkedése. *A magyarországi homoszexualitás mint társadalmi jelenség*, Valóság, 1991:9. pp. 57–70.
4. Tóth László: Homoszexualitás és társadalom – avagy hogyan vélekedik a magyar társadalom a homoszexualitás problémájáról, In: *Egészségsszociológiai tanulmányok*, MTA Konfliktuskutató Intézet, Budapest, 1993 (megjelenés előtt).
5. Eugene E. Levitt–Albert D. Klassen, Jr.: Public Attitudes Toward Homosexuality, In: *Gay Men, The Sociology of the Male Homosexuality* (Ed.: Martin P. Levine), Harper and Row, Publishers, New York–Hagerstown–San Francisco–London, 1979, p. 34.
6. Erős László: *Furcsa párok (A homoszexuálisok tiúkjai nyomában)*, Budapest, 1984, pp. 68–73.
7. Buda Béla: i.m., pp. 64–85.
8. Buda Béla: i.m. p. 69.
9. Buda Béla: Adalékok a férfi homoszexualitás etiológiájához és pszichodinamikájához, *Pszichológiai Szemle*, 1978:4., pp. 322–340.
10. Marshall Kirk–Hunter Madsen: *After the Ball. How America Will Conquer Its Fear and Hatred of Gays in the '90s*, Doubleday, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland, 1989, p. XV.
11. Lásd a 4. és 5. számú jegyzeteket.
12. Az elméletek kiváló összefoglalását adja Andorka Rudolf és Buda Béla bevezető tanulmánya, in: Andorka Rudolf–Buda Béla–Cseh–Szombathy László: *A deviáns viselkedés szociológiája*, Gondolat, Budapest, 1974.
13. Margaret Mead: *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, Morrow, New York, 1934.
14. Talcot Parsons: *The Social System*, Free Press of Glencoe, Illinois, 1951.
15. Herbert Marcuse: *Az egydimenziós ember*, Kossuth, Bp. 1972, (belső terjesztésű kiadvány).
16. Barry D. Adam: *A Social History of Gay Politics*, In: Martin P. Levine (ed.): i.m., pp. 285–300.
17. Michael Bronski: *Culture Clash. The Making of Gay Sensibility*, South End Press, Boston, M.A., 1984, pp. 6–7.
18. Michael Bronski: i.m. p. 20.
19. Robert E. Gould: *What We Don't Know About Homosexuality*, In: Martin P. Levine (ed.): i.m. p. 47.
20. Vito Russo: *Camp*, In: Martin P. Levine (ed.): i.m., pp. 205–210.
21. E megközelítés magyar követőkre is akadt, igen tanulságos elolvasni Nemes Nagy Zoltán: *Katasztrófák a szerelmi életben* című művét, Aesculap Kiadás, Bp. 1934.
22. Jean Boisson: *A rózsaszín háromszög. A homoszexuálisok deportálása (1933–1945)*, Európa, Bp., 1991.
23. Carl Wittman: *Refugees from America: A Gay Manifesto*, In Karla Jay–Allen Young (eds.) *Out of Closets: Voices of Gay Liberation*, Douglas, New York, 1972, illetve Joseph McCaffrey (ed.): *The Homosexual Dialectic*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N. J., 1972.
24. Barry D. Adam: *A Social History of Gay Politics*, In: Martin P. Levine (ed.): i.m.p. 292.
25. A rövid áttekintés alapja: Michael Bronski és Barry D. Adams hivatkozott munkái.
26. Birgit Westphal Victos: *AIDS in a Caring Society, The Nordic School of Public Health*, Stockholm, 1991, pp. 39, 59–61, különösen 70–71.
27. Tóth László: *Homoszexuálisok Magyarországon. Beszélgetés Romsauer Lajossal, a Homérosz Egyesület elnökével*, Mozgó Világ, 1991:3., pp. 110–117.
28. Tóth László: Egy „földalatti mozgalom” hanyatlása és felemelkedése. *A magyarországi férfi homoszexualitás mint társadalmi jelenség*, Valóság, 1991:9., pp. 57–70.
28. Michael Bronski: i.m. p. 213.

Gervai Gábor

Az AIDS-ről a mentális problémák tükrében

Az előzmények

A 70-es évek végén az Egyesült Államokban figyeltek fel arra, hogy egyre nagyobb számban jelennek meg eddig ritkán előforduló, súlyos betegségek. Az akkori vizsgálatok megállapították, hogy a betegek többsége homoszexuális, akiknek immunrendszere leépült. A jelentősebb kutatások 1980-ban kezdődtek meg, és 1981 óta tudjuk, hogy egy új betegséggel állunk szemben, amelynek az AIDS nevet adták. Magát a vírust 1983-ban a párizsi Pasteur Intézetben Montagnien és munkatársai (LAV), 1984-ben az amerikai Nemzeti Rákkutató Intézetben Gallo és munkatársai (HTLV-III.) fedezték fel. 1986-tól a LAV, a HTLV-III. és az ARV elnevezések helyett egységesen a HIV* jelölést alkalmazzák. 1984 óta van lehetőség a HIV vírus szervezetben való felismerésére. Magyarországon 1984-től kezdődtek meg kísérleti jelleggel a szűrővizsgálatok, elsősorban a nyilvántartott homoszexuálisok körében. 1985-ben általánossá válik a szűrés a bőr- és nemibeteg gondozó intézetekben. Ebben az évben a László Kórház keretein belül létrehozták azt az osztályt, ahol az AIDS-ben megbetegedetteket gondozzák és ellátják. 1986 óta vannak rendszeres adatok a HIV-pozitív és az AIDS betegek számáról.

Szervezetek, alapítványok

1987-ben alakult meg a Magyar AIDS Alapítvány. Fő célja, hogy századunk egyik legveszélyesebb betegségére felhívja az emberek figyelmét. Az alapítványt újságírók, orvosok, pszichológusok, művészek hozták létre.

1989. augusztus 18-án alakult meg a PLUSS Magyarországi HIV-pozitívokat Segélyező Egyesület. Céljaik közé tartozik a betegek és fertőzöttek segítése és a prevenció feladatok ellátása. Az Egyesületet HIV-pozitív és AIDS betegek, valamint a László Kórház orvosai és ápolói hozták létre.

1991. augusztus 15-én jött létre a PLUSS HIV-pozitívokat és az AIDS

* LAV: „Lymphadenopathy Associated Virus”
HTLV-III.: „Human R-Lymphotrop Virus-III.”
ARV: „AIDS Related Virus”
HIV: „Human Immunodeficiency Virus”

betegeket segélyező Alapítvány. Tevékenységük közé tartozik a rászoruló fertőzöttek és betegek anyagi és egzisztenciális segítése. Az Alapítványt három AIDS-ben megbetegedett férfi hozta létre.

A fentieken kívül a Magyar Vöröskereszt, a Nemzeti Egészségvédelmi Intézet, a Homérosz Egyesület, valamint a Lambda Budapest BT is részt vesz az AIDS elleni küzdelemben.

Egy intézmény: a László Kórház

A kórház félreeső részén, egy önálló épületben található az az osztály, ahol az AIDS betegeket ápolják. Ebéd után érkezem, a folyosón egy-két beteg beszélget, sétál. A pszichológusnőre várakoznom kell, így alkalmam nyílik arra, hogy körülnézzek az osztályon. Figyelmem egy nagyalakú, színes fotóra terelődik. A fotót írás egészíti ki, mely tudatja, hogy a kép egy ritka daganatot ábrázol, és gyógyíthatatlan betegséggel állunk szemben. Arrább, a hűtőszekrény felett, plakát virít, amely kilenc viczorító fogsort ábrázol. Azt tudatja az érdeklődőkkel, hogy miként kell megfelelően ápolni a fogainkat. A képek jóvoltából nyugtalanság és félelem lesz rajtam úrrá, szorongva megyek tovább. A kórtermekről a folyosóra nagyalakú üvegablakok nyílnak (ez nyilván a régmúltat idézi, hiszen az épület valamikor a 40-es évek elején, fertőző betegek ellátására épült). Az ablakokon lévő függöny a folyosó felőli oldalon lóg, így bárki bármikor benézhet a kórterembe, és ellenőrizheti a bentlévőket. Tudván, hogy speciális kezelést igénylő betegségről van szó, amely a kórházhoz köti a betegeket (esetenként akár több hónapra is), nehezen fogadható el ez a megoldás. A kórházhoz kötött betegek számára lehetetlenné teszi a privát szféra határainak megtartását. Az osztályon található még egy konyha, amelyet a betegek használhatnak saját céljaikra. Van egy ambuláns rendelő is, ahol a kórházi ápolásra nem szoruló betegeket látják el. 1991-ben a Magyar Vöröskereszt segítségével létrehoztak egy fogorvosi rendelőt, amely lehetőséget nyújt az orvosi ellátásból betegségük miatt kiszoruló emberek kezelésére. A fogorvosi rendelőt nemcsak a betegek, hanem a fertőzöttek is igénybe vehetik.

Közben beszélgetőpartnerem is megérkezik, és elindulunk a szobája felé. A szoba előtt egy fiatal lány ül, szemlátomást igen rossz idegállapotban, így tovább kellett várnom. Lassan megindul az élet, látogatók jönnek, betegek beszélgetnek. Egy csoportban ápolónők és betegek, tegeződve, vidáman társalognak, és fényképeket nézegetnek.

Beszélgetés a pszichológussal

Megtudom, hogy az osztály – létrejötté óta – egyedül látja el a betegek pszichés kezelését. Csak önkéntes jelentkezés nyomán nyújtanak pszichés segítséget, vagy olyan esetben, amikor a beteg pszichés állapota hátráltatja a gyógyító munkát. A pszichológus elmondja, hogy kevés páciense van, mivel az emberek körében az az általánosan elterjedt nézet, hogy csak az ideg-

betegeknek kell pszichológushoz fordulniuk. Reményt csak az önszolgáltató csoportok jelenthetnek, amelyek fenntartását a PLUSS Egyesület vállalja magára. Lelki támaszt nyújtanak egymásnak, és a munkát egy megbetegedett lelkipásztor (pszichológusi végzettséggel) segíti.

Az osztály teljesen nyitott, ami azt jelenti, hogy a betegeket korlátozás nélkül lehet látogatni, és ők is szabadon mozoghatnak. Van rá lehetőség, hogy a súlyos betegekhez a hozzátartozók és a barátok beköltözhesse a kórházba. A haldokló és hozzátartozói együtt lehetnek az utolsó percig. Ez sokat segít a betegeknek.

Mivel ez a betegség gyógyíthatatlan, ezért különösen nagy jelentősége van annak, hogyan dolgozzák fel a betegek társuk elvesztését, és hogyan tudnak felkészülni saját halálukra. Egy-egy haláleset kapcsán az orvosok és az ápolók úgy tesznek, mintha nem történt volna semmi. A halottat az ablakon keresztül adják ki az udvarra, ahonnan egy autó szállítja el. Így a többi beteg nem látja a halott elszállítását. Ennek ellenére mindenki tudomást szerez a halálesetről, mivel az emberek szoros kapcsolatot tartanak fenn egymással. Nem történik meg az események feldolgozása, mindenki hallgat, és úgy tesz, mintha nem történt volna semmi. Félelem és hallgatás veszi körül a halált, amelyre pedig fel kellene készíteni a betegeket.

A halottak hozzátartozói és a kórház között megmarad a kapcsolat, lehetőség nyílik arra, hogy igénybe vehessék az osztály pszichológusának segítségét. Ugyanakkor szoros a kapcsolat az osztályon lévő betegekkel is, rendszeresen látogatják őket.

Létezik ezzel kapcsolatban egy teljesen megoldatlan probléma, mégpedig a házi gondozásé. Ha ez megoldható lenne, a betegeknek csak a kezelés idején kellene a kórházban tartózkodniuk, a többi időt az otthonukban tölthetnék. Nehezíti a betegek helyzetét a család és a közvetlen környezet reagálása is. Súlyos helyzetbe kerülnek azok, akiket a család a betegség kitörése után kiközösít, vagy akik betegségük miatt kényszerülnek elhagyni munkahelyüket. Ezen próbál segíteni az Egyesület, amely 1982-ben vett egy kétszobás lakást, ahol helyet biztosítanak a perifériára szorult társaiknak, valamint itt tartják az összejövetelek többségét is. Az egyesületi tagokat két jogász is segíti tanácsadással. Rendszeresen szerveznek kulturális és szórakoztató programokat. Saját maguk szerelték fel a kórtermeket színes televízióval, amelyen 16 műholdas csatorna is nézhető. Ez azért fontos, mert a betegség miatt a fertőzöttek és a külvilág között szakadék tátong, és ezek a programok jelentik esetenként az egyetlen összekötő hidat.

Szükség lenne egy kórházi szociális munkásra, aki segítséget nyújtana a betegek számára a hivatalokkal kapcsolatos problémáik megoldásában, s abban, hogy a kórházban töltött idő alatt ne kerüljenek kiszolgáltatottabb helyzetbe.

Egy „utolsó üzenet”

„Mindenkinek azt hiszi, hogy vele nem történhet meg. Én is azt hittem. Szomorú és elkeseredett ember vagyok. 1992-t írunk, már hat éve küzdök a fertőzéssel, és most csalódottnak érzem magam... Az AIDS-szel való küzdelemben nem

a betegséggel való szembesülés a legnehezebb, sokkal fájóbb elszenvedni mindazt az előítéletekből és tudatlanságból táplálkozó megaláztatást, amely az AIDS-t övezi.

22 éves voltam, amikor kézhez kaptam a HIV-pozitív leletemet. Friss érettségivel, szakmával a kezemben, másfél éves katonai szolgálat után előttem állt az ÉLET. Nem szégyeltem, az én utam más lett volna, mint az átlagé. Társat a saját nememből választottam.

Egy célt tűztem ki magam elé: el kell kerülni az AIDS-t. Késő volt. Választott partnerem hamarosan meghalt. Nem vádolom őt. A betegségét még akkor szerezte, amikor itthon még hallani sem lehetett a víusról.

Ma, hat évi harc után a csalódás és az elkeseredés vesz erőt rajtam. A pozitív lelettel számomra egy új, egy teljesen más élet kezdődött. Első perctől kezdve egy fájdalmas kiáltás szorult a torkomba. Nem igaz, hogy az AIDS-nek kell győznie. Úgy érzem, magánemberként mindent elkövettem, hogy az én példából sokan tanulhassanak. Hat év eltelt, és lehet, hogy nem történt semmi?... Ma már Magyarországon háromszázan tudjuk. Ma már háromszázan kiáltunk. Ma már sokan elhunytak közülünk. De nem hall meg senki minket?... Azt hiszik, velük nem történhet meg. Én is azt hittem.

1992. Ma könnyebb lehetne. Ma több esély van a védekezésre. Ma mindenki maga tehet legtöbbet önmagáért. Ma meg kellene hallani a kiáltást. Ma figyelni kellene az AIDS-fertőzöttekre. Ma talán segíthetnénk is őket, hiszen nem bűnözők, csak betegek...

1989-ben még lelkesek voltunk. Néhány sorstársammal együtt kezdeményeztük a PLUSS, a Magyarországi HIV-pozitívokat Segélyező Egyesület létrehozását. Azt hittük, közösen eredményesen képviselhetjük a fertőzöttek érdekeit, és felhívhatjuk a figyelmet a megelőzés gyengeségeire, hibáira.

Sok sikerben volt részünk, de néhány nagyon fontos kérdésben a sötét gondolkodásmód miatt szinte a középkorban éreztük magunkat.

Személyes véleményem

Ha az AIDS Magyarországon tovább terjed, azért csak az illetékes egészségügyi és az oktatásért felelős szervek, intézmények okolhatók. Az ő hibájuk, hogy a mai napig nincs átfogó, jól megszervezett, folyamatos megelőző munka. Semmilyen stratégiájuk nincs a tényleges prevencióra. Ma Magyarországon az AIDS-szel kapcsolatos problémák tüneti kezelése folyik.

Ez egy kapkodó, átgondolatlan és hisztérikus politika. Nem veszi komolyan a külföldről jövő figyelmeztető jeleket, és csodálkozik azok hazai megjelenésén. Ilyen magatartás mellett hogyan várható el az átlagembertől a megfontolt védekezés, a nyugodt reagálás az AIDS-szel kapcsolatos kérdésekre?

Én már nem akarok hallgatni. Magánvéleményemet hat éves tapasztalataim alapján mertem megfogalmazni.

Kik azok a HIV-fertőzöttek?

Két jellemző példát szeretnék megemlíteni. A márciusban megtartott emberi és kisebbségjogi konferencián történt, hogy az AIDS-t három szekcióban is vitatták egyidőben. Beszéltek homoszexuális AIDS-esekről, kábítószeres AIDS-esekről, vérkészítménnyel fertőzött AIDS-esekről. A fertőzés módja szerint egyfajta rangsort is felállítottak. A vétlen és az áldozat a vérkészítménnyel fertőzött vírus hordozó. Ő az, aki együttérzést is megérdemel, bár a közvélemény a gyakorlatban nem érezteti az érintettekkel, sőt, velük szemben is diszkriminál. A mesterségesen felállított piramis legalján a prostituált fertőzöttek vannak. Megjegyzem: az AIDS vírusa számára teljesen közömbös az áldozat neme, kora, a társadalomban betöltött pozíciója, vallása, szexuális magatartása. A megkülönböztetést csak egyes neves professzorok engedhetik meg maguknak, így tett „X” úr is, aki kijelentette, hogy megveti a homoszexuális pácienseket, akik többsége unatlagos, kulturálatlan, alacsony értelmi képességű. Lehet-e jó kapcsolatot kialakítani egy olyan emberrel, aki előítéletektől duzzadva kezeli betegeit?

Ki terjeszti a vírust?

A betegségtől való félelem és tudatlanság ösztönös reflexeket működtet az emberek többségében. A hivatalos intézkedések is gyakran nem a betegség, hanem az áldozatok ellen születnek. A legdrasztikusabb állásfoglalások a már ismert háromszáz fertőzött megregulázására irányulnak. Tényleg azt hiszik, hogy ezek az emberek jelentik a legfőbb veszélyt az AIDS terjedésében? Én biztos vagyok abban, hogy a nagy többség igyekszik elkerülni a fertőzés továbbadását. Az illetékeseknek nem a szankcionálásokon kellene törni a fejüket, hanem a kiszűrtek megsegítésén, a helyes életforma kialakításához nyújtott segítségen. A tényleges veszélyt az az ismeretlen számú, akár több ezer AIDS-fertőzött jelenti, aki mit sem tudva saját állapotáról, nap mint nap áldozatul ejti azokat, akiket a legjobban szeret. Aljas önámítás, gyilkos struccpolitika.

Nem megy el az AIDS-szűrésre, mondván: nem akarok szembenézni esetleges pozitívítással. Az évek során felelőtlenül létesített szexuális kapcsolatairól nem tud számot adni az illető. Vagy megnyugtatja önmagát: nem tudtam róla? Mit tett, hogy tudjon róla?

Vita az AIDS-szűrések körül

Meggyőződéssel vallom, eredményes szűrés csak úgy lehetséges, ha az emberek felismerik önmaguk érdekeit, és önszántukból vesznek részt a teszteleseken. Számtalan fórumon, magánbeszélgetésen vettem részt, úgy tűnik, a jelenleg uralkodó elv a fertőzöttek és azok ismeretségi körének hatósági eszközökkel történő megfigyelése. Kétségtelen, ez a könnyebb út.

Az elmúlt negyvenhét év gyakorlata, amely nem tekinti felnőttnek és önálló gondolkodásra érettnek a lakosságot.

Sokkal nehezebb szólni az emberekhez. Nehezebb az információkat széles körben eljuttatni, a részletekre is kiterjedő propagandát folytatni. Mindehhez egy jól szervezett marketing munka kellene, amelyet egy hozzáértő menedzser irányít.

De kit akar itt dolgozni?

A kirakat fényesre csiszolt érvekkel van díszítve. Még a külföldi is ámulatba eshet előtte. Különben is, hamarosan magánvállalkozó lesz a ma AIDS témában felelősek egyike-másika.

Az alternatív lehetőségről, a név nélküli AIDS-szűrésről hallani sem akarnak. Nem veszik észre, hogy a lehetséges érintettek többsége félelmekkel küzd. Sokan tudják: vírushordozónak lenni ma, Magyarországon, felér egy száműzetéssel. Kell egy jel, egy gesztus, ami bizalmat szül. A hivatalok félnek attól, hogy a nyilvántartásuk számára elvesz valaki. Bizalom bennük sincs a szűrésre jelentkezők iránt. A tét a hatékonyság. Ideje lenne új kapukat nyitni. Választási lehetőséget kell teremteni.

Az egyik budapesti kerületi nemibeteg-gondozóban a név nélküli szűrés lehetőségét (egy van az országban) ismertető szórólap elhelyezését megtagadta a főorvosnő. – Nem akarunk konkurenciát – mondta.

Megáll az ész! Az ötvenedik halottnál tartunk. A tisztelt doktornő, az egészség őre, konkurenciáról beszél.

Lehetséges-e személyes ambíció, presztízs-okok miatt lehetetlenné tenni olyan törekvéseket, amelyek minden önös érdek nélkül a jobbért, mindannyiunkért fogalmazódtak meg?

Halott csend a magyar AIDS-felvilágosítás!

Alig két hete levél érkezett az USA-ból. A magyar AIDS-fertőzöttek kaptak ajándékot. Amerikai óvodások küldték el rajzaikat. A gyermekkezek nagy igyekezettel írták rá minden alkotásra: „A László Kórház AIDS embereknek.” Mosolyogva, jó érzéssel lapoztuk a vidám műveket.

Magyarországon azon gondolkodunk, merjünk-e beszélni a 13–14 éves fiatalokkal az AIDS-ről. Az USA-ban már az óvodások is találkoznak ezzel a szóval, bár nem tudni, értenek-e valamit a tartalmából.

Szemérmesek és prüdek vagyunk. Még az egyetemi előadáson is kuncogás hallatszik, ha szexuális kérdésekről ejtünk szót. Amerikai egyetemi hallgató barátnőm mesélte, milyen érthetetlen számára a mi viselkedésünk. Az Egyesült Államokban a szexualitás és az AIDS mindennapi beszédtema. Természetes része a hétköznapi társalgásnak. A védekezésre hazánkban még az sem kap választ, aki keresi. Általánosságban fogalmazunk, pedig a kérdések konkrétak. Egy-egy szexuális aktus mennyire lehet veszélyes, mit kell tennem az adott érintkezésnél a fertőzés elkerülése érdekében?

A szakemberek, előadók által megfogalmazott válaszok vagy latinul szólnak, vagy elutasítóak. A kérdés túl intim, esetleg sérti a válaszoló szépművészetét, tehát felelet nélkül marad. Csak az a baj, hogy az élet túlságosan vad és nyers, nem tűri az álszemérmet. Az AIDS pedig szemérmetlen és kíméletlen.

Gyakran hitelt nem érdemlő személyek nyilatkoznak. Sommás ítéleteket fogalmaznak meg, és sületlen tanácsokkal látnak el mindannyiunkat. Furcsállom azt is, hogy vezető beosztású egészségügyi dolgozók a nyilvánosság előtt tesznek nevetséges kijelentéseket az AIDS terjedésével kapcsolatban, majd négy szemközti beszélgetéseken teljes egyetértésükről biztosítanak, s visszavonják állításait.

Érthetetlen az a hisztéria, amely az egészségügyi ellátásban tapasztalható, amikor egy HIV fertőzöttet kell fogadni. Nem ellátni, csak fogadni.

Ha minden alkalommal betartanak a minimális higiéniai előírásokat, akkor nem történhetne meg az infekció. Soha nem lehet tudni, melyik beteg hordozza a vírust. Lehet, hogy a páciens maga sem tudja. Következésképpen a kezelő személyzetnek minden vérzéssel járó kezeléskor, saját érdekében is körültekintőbben kellene eljárnia. Ennek ellenére sietek hangsúlyozni: minden vírushordozó köteles közölni pozitivitását a kezelőorvosával.

A védekezésben a legcélravezetőbb megközelítés az lenne, ha mindenki abból indulna ki, hogy a másik vírushordozó. Ezáltal a veszélyeztetés mértéke jelentősen csökkenne. Új módszerekre, új tartalomra, új hangra van szükség a sikeres megelőzés érdekében. Nem lehet egyedüli eszköz az elrettentés, a halállal való fenyegetőzés. Fel kell hívni az emberek figyelmét a tényleges veszélyre és a tévhitekre. Segíteni kell egy félelemmentes, tabuk nélküli szexuális kultúra kialakítását. Természetessé kell tenni az óvszer használatát, megismertetni a biztonságos szex fogalmát. Ma kell felhasználni mindazt az eszközt, amely a rendelkezésünkre áll. Mozgósítani kell a médiát, hirdetményeket, oktatóanyagokat szükséges elhelyezni, ahova csak lehet, demonstrációkat kell szervezni.

A sajtót csak a szenzáció érdekli, a társadalmi szervezetek egy része pénztelenséggel küzd. Az egészségügy kapkod, az oktatási intézmények elutasítanak...

A mai Magyarországon csak egy valami éber és van talpon: az AIDS-vírus. Nem szeretni kell az óvszert, használni kell!

Hatéves küzdelmem végére értem. Többet nem írok, nem szólok, nem ostromozom elégedetlenségemmel a hivatalokat. Az idő kettőnk közül valakit igazolni fog. Én már fizikailag is, lelkileg is meggyengültem. Az AIDS számomra egy baleset. Nem szolgáltam rá. A balesetekre nem szokás rászolgálni. Mindenkiel megtörténhet. Ugye, Önök is így gondolják..."

Gyurit 1992 márciusában a kisebbségi és emberjogi konferencián ismertem meg. Mint a PLUSS egyesület elnöke, évek óta harcolt a széleskörű felvilágosítás érdekében és a fertőzöttek alapvető jogainak tiszteletben tartásáért. Nyári utazásom előtt, utolsó beszélgetésünkön rossz lelkiállapotban volt, hiszen akkor veszítette el harmadik barátját, és az AIDS-szel kapcsolatos küzdelme is szélmalomharcnak tűnt. Mindezek ellenére nem gondoltam, hogy ez lesz az utolsó beszélgetésünk. Ő már a kórházban töltötte a napjait, és nem volt senki, aki segített volna rajta, felfigyelt volna lelki szenvedésére. Amikor hazajöttem, akkor kaptam meg az üzenetet, hogy öngyilkosságot követett el, és meghalt. A fenti levél mindennél jobban tükrözi az AIDS-betegek kiszolgáltatottságát és az egészségügy AIDS-szel kapcsolatos hiányosságait.

Felhasznált irodalom

- Gervai Gábor: *Interjú Szabó Zsuzsa pszichológussal* (László Kórház 1993.)
Horváth Attila: *AIDS szerzett immunhiány szindróma* (Medicina, 1987.)
„Mások” — *homoszexuális havilap* (1992-es évfolyam)
A Nemzeti Egészségvédelmi Intézet 1993. januári adatközlése a nemzetközi és a magyarországi AIDS-helyzetről.

Függelék

Magyarországi AIDS-helyzet az 1993. január végi adatok tükrében:
HIV-fertőzöttek száma: 330 fő, ebből gyermek 5 fő.
AIDS-beteg: 122 fő, ebből gyermek 6 fő.
Halottak száma: 63 fő.
HIV-fertőzöttek becsült száma: 4–5000 fő.

1992-ben 550 000 tesztet végeztek el, ebből 400 000 a levett vér vizsgálata, 150 000 szűrővizsgálat, de ebben a számban benne van a műtétek előtti szűrés is. Egy HIV-pozitivitást kimutató teszt ára 150 Ft. Ha az első vizsgálat pozitív eredménnyel zárul, akkor egy igazoló vizsgálatra van szükség, amely 250 Ft-ba kerül. Az AIDS-betegeknél eddig használt AZT gyógyszer évi költsége egy betegre számítva 4–5000 USD között van.

Nemzetközi AIDS-helyzet az 1993. január végi adatok tükrében
HIV-fertőzöttek száma: 13–15 millió.
AIDS-beteg: 2 millió (ebből Európában 70 000 fő).
Halottak száma: 1 millió.

Európában, Amerikában: 8–12 fertőzött férfire 1 fertőzött nő jut.
Afrikában: 1 fertőzött férfire 1 fertőzött nő jut.

Új tendencia, hogy nagymértékben növekszik a heteroszexuális esetek száma Európában és az USA-ban. Jelenleg a fertőzöttek többsége (Afrikát kivéve) homoszexuális és kábítószeres.

Spanyolországban és Olaszországban a HIV-pozitívok 60%-a, Lengyelországban 70%-a kábítószerfogyasztó.

Dr. Nagy László Tibor

A szkinhedek és büntetőjogi megítélésük

A „skinhead” kifejezés az utóbbi években olyannyira elterjedt hazánkban, hogy még az angol nyelvet kevésbé ismerők is tisztában vannak szó szerinti jelentésével: bőrfejű. (Mivel az angol kifejezés is tökéletesen meghonosodott, a továbbiakban a fonetikus írásmódot használom.)

A szkinhed-akciók – színesbőrűek, cigányok és újabban zsidók elleni támadások – sajnálatos módon lassan már nem jelentenek szenzációt. A rendőrség a maga eszközeivel igyekszik úrrá lenni a jelenség felett. Büntetőjogi vonatkozásban ennek országos szinten az ORFK bűnmegelőzési osztálya, Budapesten pedig a BRFK család-, gyermek- és ifjúságvédelmi osztálya lett a gazdája. A gyilkossági ügyekéhez hasonló alapossággal lefolytatott nyomozások tulajdonképpen nagyszerű eredményt hoztak: 90%-os felderítési arányt, ám ez csak bizonyos szempontból tekinthető megnyugtatónak, hiszen a bűnüldözési apparátus e sikere természetesen már elkövetett cselekményeket feltételez. Olyan problémakörrel van szó, amely túlmutat az egyes személyek, rétegek, csoportok körein, és ezt az egész, józanul gondolkodó társadalomnak át kell éreznie. Mi a szkinhed mozgalom lényege? Vajon ez csupán egy gyorsan tovatűnő divatirányzat, vagy egységes, jól felépített, fasiszta jellegű szervezet, netán Ku-Klux-Klan-szerű kezdeményezés vagy valami más?

A szkinhed jelenség nemzetközi háttere

A bőrfejűek mozgalma először a hatvanas évek végén, Angliában jelentkezett, és – mint általában a fiatalok körében keletkező divathullámok – elsősorban különböző irányzatokhoz kapcsolódva jött létre. Az ekkortájt Midland és Wolverhampton klubjaiban játszó Slade együttes és rajongóik külső jegyeik alapján is igyekeztek elkülönülni, nemcsak a felnőttek társadalmától, hanem a hosszú hajú, békét hirdető, „füves-virágos” hippiktől, illetve az agresszívabb, de inkább baloldali érzelmű punkoktól is. Legmarkánsabb jellegzetességük a borotvált fej, ami azután nevük alapja is lett. Az ötlet egyébként nem teljesen eredeti. Az amerikai hadsereg egyik elit alakulatától, a skin-neckektől (bőrnyakúak) vették át. Bomber dzsekit, Martens bakancsot, sötét színű, felül bő, alul szűkített nadrágot viseltek, és nadrágtartójukat kívül

hordták. A zene kezdetben lazán játszott reggae volt, kemény rock and roll hangzással vegyítve, majd egyre inkább a kemény rock és az induló ötvözetévé vált. A Slade lendületes számaival 1972-74 között érte el legnagyobb sikereit. Amerikai néger mintára egyébként gyakran alkalmazták azt a trükköt is, hogy szerzeményeik címét szabálytalanul, szlengben írták (pl. Take Me 'Ome – Vigyél haza –, helyesen Take Me Back Home). A szövegben a leggyakoribb kifejezések a „faj”, a „nemzet”, a „fehérhatalom”, az „ébredj, Európa” voltak. Az Oi-nak is nevezett zene máig a szkinhedek egyik legfőbb összetartó eleme, találkozóhelyeik fő színterei a zenei klubok, kultikus eseményeik a koncertek.

Ideológiájuk központi eleme az idegengyűlölet, a rasszizmus, elsősorban a színesbőrűek alacsony-rendűségének hirdetése. A hatvanas évek végén Angliába beözönlő színes bevándorlók tömege – melynek tagjait a meglévő magas munkanélküliség és az erős infláció bűnbakjaként kezelték –, csak szította gyűlöletüket az idegenekkel szemben. A szkinhed mozgalom nem is állt meg a szigetország partjainál, és világszerte elterjedt. A színesbőrűek verésére külön kifejezések születtek; angolul paki bashing, németül kanacken klatschen, Ausztriában tschuschn schlegl.

A szkinhedek igyekeznek erősnek, férfiasnak látszani, nagy részük sportol, főleg küzdő- és testépítő sportokat űz. Csoportkohéziójuk erős, nehezen vesznek fel újabb tagokat maguk közé, ugyanakkor a világ számos országában együttműködnek fasiszta, újnáci csoportokkal (Spanyolországban, Svédországban, Ausztriában, Angliában, Olaszországban, különösen Németországban). Nem tekintik magukat bűnözőknek, a klasszikus, elsősorban vagyon elleni bűncselekmények elkövetőit lenézik, az erőszak azonban elsődleges szerepet játszik életükben. S ez nemcsak kifelé, hanem időnként a csoporton belüli vitás kérdések rendezése esetén is perdöntő lehet.

Jellemző a bőrféjük életkori megoszlása: tipikusan fiatalkori jelenségről van szó, a mozgalomban tevékenyen résztvevők túlnyomó többsége a 14-25 év közötti korosztályból kerül ki. Idősebbek elsősorban a szimpatizánsok táborában találhatók, illetve újabb jelenségként egyes esetekben karitatív-vezetői szerepet igyekeznek betölteni, vagy ideológiai-nevelői tevékenységet vállalnak, miközben valójában saját céljaik elérésére kívánják felhasználni a könnyen mobilizálható szkinhedeket.

A szélsőjobboldali terror napjainkban elsősorban Németországban mutat aggasztó jeleket, ahol 1992-ben 17 ember vált a szkinhed mozgalom áldozatává. E jelenséget hiba lenne leegyszerűsítve a szkinhedizmussal azonosítani, de a felmérések szerint a mintegy 43 ezer szélsőségesen radikális jobboldali közül minden hetedik feketebakancsos tettelegesen is hajlandó részt venni a „tisztá Németországért” mozgalom jegyében a külföldiek elleni erőszakos cselekményekben. A Német Gazdasági Intézet (IDW) 1992 decemberében új kampányt kezdett, amelynek jelszava: „Németországnak szüksége van a külföldiekre”. Ennek során igyekeznek megértetni a lakossággal, hogy számos futószalagot le kellene állítani, ha nem számíthatnának a külföldiek munkaerejére, és több területen, így pl. a bőrfeldolgozásban, a takarítói szolgáltatásokban nincs igazi konkurencia harc az idegenek és a németek között. A társadalombiztosítási rendszer is megcsúszott, mivel évi 13 milliárd már-

kát fizetnek be, miközben csupán 4 milliárdnyi juttatást vesznek igénybe, lévén a többségük fiatal és középkorú. Ezen kívül komoly szerepet játszanak a német áruk exportjában is, amelyből az NSZK bevételeinek egyharmada származik. Úgy tűnik, szükség is van a széleskörű propagandára, mert az 1992. augusztusi félelmetes rostocki négynapos őrület sokak szerint a helybeliek nagy részének elnéző szimpátiája mellett zajlott le.

Az idegengyűlölettől motivált erőszakos akciók időnként saját honpolgárok ellen is irányulnak. Így pl. tavaly Magdeburgban egy 23 éves fiatalember belehalt azokba a fejsérülésekbe, amelyeket a szkinhedektől szenvedett el egy, a baloldali punkokat ért támadás során.¹ Eckart Werthebachnak, a Szövetségi Alkotmányvédő Hivatal elnökének előrejelzése szerint 1993 a szélsőbaloldali és a szélsőjobb oldali csoportok, az „antifasiszta és az anti-antifasiszta” társaságok összecsapásának éve lesz.

De napjainkban, amikor a boszniai szerb erők „állami megrendelésre” követik el a náci idők óta nem tapasztalt kegyetlenkedéseiket, az informális, ultranacionalista csoportosulások által végrehajtott agresszív, időnként emberéleteket követelő támadások Németországon kívül is jelentkeznek. Lengyel szkinhedek Nowa Hutában egy német kamionsofőrt öltek meg, társát megsebesítették; cseh bőrfejük pedig Pilzenben egy bolgár turistacsoportra támadva két súlyos fejsérülést és két könnyű sérülést okoztak. Az olasz szkinhedek pedig mostanában főként antiszemita incidensekkel hívták fel magukra a figyelmet, pl. Livornóban. Akciójukat egyébként még Fini, a Mussolini hagyományokat vállaló jobboldali párt főtitkára is elítélte, mondván: „A bőrfejük kopaszok és idióták!”

Az elmúlt évben a szélsőséges erők politikai rendezvényeken is igyekeztek hangulatot kelteni. A lengyelek nemzeti ünnepén Krakkóban több száz bőrfejű – a Lengyel Nemzeti Közösség tagjai – tüntetett. Miközben a főtéren elégették az Egyesült Európa zászlaját, „Lengyelország a lengyeleké! Ki a zsidókkal és a németekkel Lengyelországból!” jelszavakat kiabáltak. November 8-án pedig Berlinben a háromezrezes idegengyűlölet elleni tüntetést zavarták meg. Kövekkel és tojásokkal dobálták Richard von Weizsäckert és Helmut Kohl kancellárt. Utóbbi nem sokkal később kijelentette: „Sem a CDU, sem én nem hagyom, hogy az utca terrorja befolyásolja cselekedeteinket. Elutasítjuk az erőszakot, bárki ellen irányuljon is.”

A Lengyel Nemzeti Közösség hívei az idén is hallattak magukról. 1993. április 18-án mintegy 70 szkinhed és elvbarátai „Le a zsidó megszállással!” és „Legyen Európa a fehéreké!” jelszavakkal tüntetett a varsói Háromkereszt téren, majd megpróbálták áttörni a rendőrkordont, hogy eljussanak a gettó-lázadás 50. évfordulója alkalmából tartott ünnepség színhelyére. Ebben a rendőrség erélyes fellépése azonban megakadályozta őket. Ugyanakkor az is előfordul, hogy a hatóságok, ahelyett, hogy megakadályoznák a külföldiek elleni szélsőséges akciókat, maguk is részt vesznek azokban. Ez derül ki az ismert nemzetközi emberjogi szervezet, az Amnesty International ez év februárjában közzétett jelentéséből is, amely kilenc országban (Németország, Ausztria, Dánia, Nagy-Britannia, Franciaország, Görögország, Olaszország, Portugália és Spanyolország) sorol fel ilyen jellegű konkrét eseteket.

A hazai szkinhedmozgalom

A sajátos, kelet-közép-európai viszonyok a magyarországi szkinhed jelenség kialakulását is befolyásolták. Itt a bőrfejük mozgalma – amely a közvélemény előtt először 1983-84 táján jelentkezett – a klasszikus nyugat-európai modelltől eltérően nem a punkokkal való szembenállásból eredt, hanem egy ideig éppen a punk-szubbkultúra része volt.

Magyarországon is jellemző volt, hogy a mozgalom zenekarok köré szerveződött. Eleinte a CPG és a Mos-Oi szkinhed együttesek voltak a legismertebbek. Csak növelte hírüket, hogy 1983-ban fajüldöző szövegeik miatt elítélték őket. A bőrfejú fiatalok körében népszerű lett az Oi-Kor, majd az ezt felváltó Pannon-Skins együttes, valamint a Ballagó Idő, a Fehér Virágok és az Egészséges Fejbőr. Valóban széles publicitást akkor kapott a mozgalom, amikor 1988 áprilisában az Oi-Kor együttes énekese a Fővárosi Művelődési Házban fejberúgta a Népszava fotóriporterét, mert az a kopaszokat fényképezte, majd két hónappal később, a Kőbánya-Kispest metróállomáson kubai vendégmunkásokat vertek meg.

Az az ellentmondásos fiataalkori sajátosság, amely a konszolidált felnőtt társadalom értékeit elutasítja, azokkal szembefordul, ugyanakkor erőteljesen igényli a valahová tartozást is, egyre több fiatalot sodort a szkinhed mozgalom felé. Ezt fejezte ki egyebek közt az „Új nemzedék” c. dal:

„Most már bátran kimondom,
Elindult egy mozgalom,
Ha nemcsak nézel, hanem látsz,
Holnap te is közénk állsz!”

Népszerűek az oroszellenes dalok, mint pl. a „Magyarok ősi istene” című:

Orosz a terv,
Orosz az elv,
Hol hibáztuk el?
Hol szúrtuk el?
Válaszolj, magyarok ősi istene!”

Jellemző témaként jelentkezett a cigányellenesség, pl. a „Gipsy boy” c. számban:

„Megvetteted itt a lábadat,
Megtaláltad a számításodat,
Dédelgettek, felneveltek,
Mindenben csak segítettek.
Hopp, hopp gipsy boy, neked sem lesz ez így jó,
Hopp, hopp gipsy boy, neked sem lesz soha jobb.
Csak neked villognak a disco fényei,
Csak tiéd a leányoknak ezrei,
Te vagy a világ közepe,
Azért jól megvagyunk mi nélküled.”

És végül a szkinhed ideológia leggyakrabban ismétlődő motívumainak felvázolásához érdemes idézni egy dalból, amely a színesbőrűek elleni gyűlöletet és az antiszemitizmust ötvözi:

„Sivatagban megy a század,
Olaj s homok országában,
Megölik a négereket,
És védik a fehér érdekeket.
Afrikában ott a halál,
Ahol menetel ez a hadosztály,
Vér és nyomor ahol járnak,
A zsinagógák lángban állnak.”

Meg kell említeni, hogy a nyolcvanas évek végére a magyarországi szkinhed mozgalomban is differenciálódás ment végbe, különböző irányzatok jöttek létre, mint pl. a pannon-szkinhed csoport, a red vagy progresszív csoportosulás, a ska zene köré szerveződött irányzat, és az „átmeneti, független” szkinhedek.² E csoportok sokszor elkülönülő, rivalizáló társulásokat jelentenek, ugyanakkor az utóbbi időben a mozgalom egy része némileg szervezettebbé kezdett válni. 1990 novemberében 60 résztvevővel országos gyűlést rendeztek Egerben, 1992 májusában pedig kétszázas létszámmal jöttek össze.

A szkinhedek országos számát egyes becslések 1300-1500 főre teszik³, míg más vélemény szerint 3000 körül vannak.⁴ Az biztosnak tűnik, hogy legkoncentráltabban, 700-1000 közötti létszámban a fővárosban vannak jelen. Jelentősebb csoportosulások bukkannak még fel Pest, Csongrád és Heves megye egyes ipari központjaiban.

A rendszerváltás után egy ideig szabadabban tevékenykedhettek, aminek részben az volt az oka, hogy korábban a BM hírhedt III/III-as részlege foglalkozott velük, amely akkor megszűnt. Jelenleg azonban – amint az a bevezetőből is kitűnt – a rendőrség a lehetőségeihez képest igyekszik a súlyának megfelelő módon kezelni a szkinhed jelenséget. 1991 januárjától 1993 márciusáig 15 bűnügyben 114 szkinheddal szemben jártak el.

Újabb jelenség a hazai szkinhed akciók történetében, hogy színesbőrűek és cigányok megtámadása után 1993 januárjában két esetben magyar zsidók bántalmazására is sor került. A Döbrentei téren azért vertek meg embereket, mert zsidónak nézték őket, Kőbányán pedig zsidó származása miatt megkéselték egy lányt. Az utóbbi cselekmény elkövetőit még keresi a rendőrség.

Ugyancsak újabb fejleményként értékelhető a szkinhedek bekapcsolódása a politikai életbe, ami az 1992. október 23-i Kossuth téri incidens nyomán vált egyre nyilvánvalóbbá. Egyes jelek szerint a pártalakítás gondolata is felmerült közöttük.

Erősödtek a külföldi – elsősorban a német, de a lengyel és a cseh – kapcsolatok is. Jelentősebb folyóirataik, mint pl. a Pannon Bulldog, a Kitartság és az Árpád Népe szintén külföldön készülnek.

Interjú egy „szkinhedvezérrel”

A jelenség feltárásához nélkülözhetetlen, hogy a szkinhedek saját interpretációjából is megismerjük eszmerendszerüket, gondolkodásmódjukat, lehetőleg olyan személytől, aki nem csupán egyszerű „közkatona”, hanem társai számára ideológiát teremtő és közvetítő kulcsfigura is a mozgalomban. Így jutottam el egy olyan „prominens” bőrfelhúzóhoz, aki bár nevének publikálásához nem járult hozzá, de hajlandó volt interjút adni. Riportalanyomról csak annyit árulok el, hogy a magyarországi szkinhed mozgalom alapító tagjai közé tartozik, azon belül a pannon-szkinhed irányzat képviselője, és 1988-ban a bíróság 1 év 2 hónapi börtönbüntetésre ítélte. Jelenleg társával együtt egy peremkerületi sörözőt bérel, amely a szkinhedek találkozóhelye. Itt beszélgetünk:

– *Ön most 25 éves. Szkinhednek tekinti magát?*

– Természetesen szkinhednek. Öt év alatt megfontoltabb lettem, de az alapgondolkodásom nem változott.

– *Milyen a kapcsolata a mozgalommal? Mit csinált az utóbbi időben?*

– Három éve elég laza a kapcsolatom, a munkáim miatt kevés szabadidőm volt. A szabadulásom után egy lokálban dolgoztam, majd egy vagyonvédelmi cégnél, testőrként. Olyan helyeket kellett keresnem, ahol nem volt szükség erkölcsi bizonyítványra, mert azt még a mai napig nem kaptam meg.

– *A vagyonvédelmi cégnél nem volt rá szükség?*

– Nem. A főnök testőre voltam. Onnan azért kellett eljőnnöm, mert nem voltam hajlandó a Demokratikus Charta felvonulására elmenni.

– *És itt a sörözőben hogy megy a bolt? Mi történik, ha cigány származásúak jönnek be? Nem szolgálják ki őket?*

– Egyelőre nullszaldósok vagyunk, inkább hétvégén van forgalom, akkor van élőzene is. Hétköznap szeretnénk olcsóbb ételekkel, pizzával idevonzani a környékbeli iskolásokat. Csak a rendőrök zavarnak. Mióta tudják, hogy szkinhedek vannak itt, naponta razziáznak. Egyébként néha cigányok is betévednek, ki is szolgáljuk őket, de úgy, hogy érezzék, ez a hely nem nekik szól.

– *Ezt hogyan lehet elérni?*

– Kelletlenül szolgáljuk ki őket, és ezt általában észre is veszik, máskor nem jönnek.

– *Balhé még nem volt itt?*

– Nem.

– *Hogyan viselte?*

– Az túlzás, hogy jó volt, de kibírtam. A Gyorskocsi utca után a Kozma utcába kerültem, a politikai foglyok közé. Hárman voltunk egy négyágyas cellában, egy kémmelegítő és egy cigánnyal voltam együtt.

– *És? Nem volt gond?*

– Nem. Nyeszlett kis alak volt, de ez az volt. A sátoraljaújhelyi börtönben felírta a falra, hogy „hülye Kádár”, tudta, hogy emiatt „politikai” lesz, és így jobb körülmények közé kerül.

– *Mit gondol ma a szkinhed mozgalomról? Nem lehetséges, hogy csak egy múltó divatirányzatról van szó?*

– Ez egy nagyon összetett dolog, sok szétágazása van. Sajnos, valóban divathullám lett belőle, felhígult a mozgalom. Tudok cigány szkinhedekről is. Lehet, hogy a külsőségek majd eltűnnek, de a gondolkodásmód megmarad.

– *És mi a szkinhed-gondolkodásmód lényege?*

– A nacionalizmus. A magyarság védelme, a védelmi jelleg a lényeg. Hogyan merik leszólni a nacionalistákat? Magyarországon magyar létemre bujosnom kell? Magyarország legyen végre a magyaroké!

– *És ehhez hozzátartozik a színesek, a cigányok, a zsidók megverése?*

– Nem. Ez primitív dolog. Ez azoknál a kamaszoknál fordul elő, akik pusztán csak tartozni akarnak valahova, ezeket huligánoknak tartom, de sajnálom is őket, mert közel állnak hozzám. A médiák tehetnek erről, mert belesulykolták az emberekbe, hogy a szkinhedek agresszívak, és egyesek úgy érzik, hogy akkor ennek megfelelően kell viselkedniük. Ezzel valóban semmire nem mennek. A mi feladatunk az, hogy képezzük magunkat, és megismertessük az igazi arcunkat.

– *Milyen módon valószínű ez meg? Esetleg pártot akarnak létrehozni?*

– Ahhoz sok pénzre lenne szükség. Egyelőre várunk, én is a túlélésre álltam be.

– *Végül is mi a gond a szkinhedek ellenségeivel, például a színesbőrűekkel?*

– Az a probléma, hogy az itt dolgozók és tanulók helyeket vesznek el a magyaroktól. Turisták jöhetnek, de aki itt telepszik le, azzal csak baj van. Létrejön például egy vegyes házasság, a gyerek félvér lesz, se nem fehér, se nem fekete, sehol sem fogja otthon érezni magát, identitászavara lesz. Nem tudják, mire vállalkoznak. Kinek jó ez?

– *És mondjuk, egy angol mérnök idejöhet dolgozni?*

– Az más eset. A kultúra a lényeg. Az ő kultúrája a miénkhez hasonló, a színeseké viszont egészen eltérő.

– *Mi a véleménye arról, hogy rengeteg magyart fogadtak be például 1956 után is a világ különböző országai?*

– Azok gazdag országok voltak, mi ezt nem engedhetjük meg magunknak.

– *Menekülteket se fogadjunk be, például Boszniából?*

– Más a helyzet azokkal, akiknek nincs hová menniük, azokat átmenetileg befogadhatjuk, de nem ez a jó megoldás. Mi szegény ország vagyunk. Ott kell rendet teremteni. Szálljanak le az amerikaiak Boszniában, és piff-puff, csináljanak rendet, mint Kuvaitban.

– *Mi a helyzet a cigányokkal?*

– Nem szeretem, ha a cigányok verik a magyarokat, fordítva inkább elviselem. Városban, faluban nincs helye a cigányoknak, régebben tudták, meddig terjeszkedhettek. Elkezdték őket betelepíteni a magyarok közé, és nem találták fel magukat. Láttam, mi van a börtönben is.

– *Mégis, hogyan gondolja ezt? Mondjuk Budapest huszonkét kerületéből az egyik legyen a cigányoké?*

– Igen, ez biztosan jobb lenne, mint ma van. A vajda hóna alá venné őket, és vigyázna rájuk. Csökkenne a bűnözés is. A problémáikat megoldanák egymás közt.

- Ugye, a zsidókat sem szívelik?
- Aki nem tartja magát magyarnak, azt nem. Itt van pl. a Landeszmann főrabbi nyilatkozata. Mit keres itt az ilyen ember? Ha én zsidó lennék, rohannék Izraelbe. A zsidóknál van a pénz, övük a hatalom, ők vannak mindenhol, csak ki kell nyitni a tévét. Mindenki a hazájában érezhesse otthon magát! Izrael védi a zsidókat, de a magyarságot ki fogja megvédeni?
- Ön szerint a szkinhed ideológiának van köze a fasizmushoz?
- Mi is a jobboldalon állunk, de a fasiszták nem tartják embernek a másikat. Mi nem vagyunk fasiszták. Izrael fasiszta? Pedig több köze van a fasizmushoz, mint a mi gondolkodásunknak. Mit műveltek az arabokkal?
- Végül azt szeretném megkérdezni, hogy miért nem meri vállalni a nevének a publikálását, és hogy milyen politikai jövőt lát maga előtt? Kíván-e csatlakozni valamilyen szervezethez, például a Porubszky István köré tartozókhoz?
- Én már eleget kaptam, a nevemet ezért nem akarom elvállalni. Egyszer voltam egy Potyka bácsi-féle összejövetelen, de úgy éreztem, hogy ott a résztvevők csak bábuk voltak. A legfontosabb most, hogy magunkat építsük, a tudásunkat fejlesszük. Egyetlen sansz van: a Magyar út!

A büntetőjog lehetőségei

Közhelyszerűnek tűnik az a megállapítás, hogy az általánosan elfogadott társadalmi értékrend oltalmazását ultima ratióként bízzuk a büntetőjogra, különösen akkor, ha politikai jellegű cselekmények megtételéről van szó. A szkinhedek körében elterjedt magatartások azonban elkerülhetetlenül kriminális szankciókat vonnak maguk után. Ez nemcsak a hatályos Büntetőtörvénykönyvből következik, hanem a Magyarország által elfogadott nemzetközi egyezményekből és az alkotmány előírásaiból is.

A bőrféjük bűnözése meglehetősen homogén jellegű, gyakorlatilag az erőszakos, támadó, valamint uszító jellegű cselekmények elkövetésére korlátozódik. A vagyon elleni bűnözésben nem vesznek részt, az ilyen típusú elkövetőktől mereven elhatárolják magukat. Ugyancsak távol tartják magukat a kábítószeres bűnözéstől, már csak azért is, mivel többségük rendszeresen sportol, edzésre jár. Mindezeket figyelembe véve jelentős előrelépésnek tűnik, hogy a szkinhedek mintegy 10 %-a ellen indult már büntetőeljárás.

Alkotmányunk 70/A. § /1/ bekezdése előírja, hogy „A Magyar Köztársaság biztosítja a területén tartózkodó minden személy számára az emberi, illetve az állampolgári jogokat, bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül.”

A /2/ bekezdés pedig külön utal arra, hogy „Az embereknek az /1/ bekezdés szerinti bármilyen hátrányos megkülönböztetését a törvény szigorúan bünteti.”

Érdemes megjegyezni, hogy mind az alkotmány, mind pedig a Btk. a „faj”, „faji” kifejezéseket használja, amelyek antropológiai szempontból tévesnek

tekinthetők, lévén az emberiség egyetlen fajhoz tartozó. Azzal a hivatkozással, hogy e kifejezések így váltak elfogadottá, megtartották ezt a szóhasználatot. Ennek ellenére megfontolandónak tartanám következetesen áttérni a pontosabb „fajta” kifejezésre. Nem valószínű, hogy a közvélemény éppen e téren ne tudna lépést tartani a változással, és ne tudná megérteni annak lényegét.

A szkinhedek gyűlöletkeltésre alkalmas cselekményei 1989. október 15-ig – az 1989. évi XXV. tv. hatálybalépéséig – kimerítették az izgatás vagy a közösség megsértésének törvényi tényállását. A büntetőeljárások során többnyire az izgatás büntetésének megállapítására került sor, amely államellenes célzatot is feltételező politikai tett volt. A hivatkozott törvény megszüntette az izgatás és a közösség megsértésének külön szabályozását, és bevezette a köznyugalom elleni bűncselekményként kezelt közösség elleni izgatás fogalmát. Ez esetben közvetlen jogi tárgy a magyar nemzet vagy valamely nemzetiség, valamely nép, felekezet vagy faj, illetve a lakosság egyes csoportjai, elkövetési magatartás pedig a gyűlöletre uszítás; a /2/ bekezdésben pedig sértő vagy lealacsonyító kifejezések használata, azzal a különbséggel, hogy itt a lakosság egyes csoportjai nem szerepelnek jogi tárgyként, így az ellenük irányuló ilyen jellegű magatartások becsületsértést jelentenek. A szkinhedek ezen cselekményei azonban szinte sohasem pusztán a „lakosság egyes csoportjai” ellen irányulnak, így a Btk. 269. §-a alkalmazásának többnyire nincs akadálya. Figyelembe kell azonban venni, hogy a büntetőjogi felelősség szűkítése valósult meg azáltal, hogy míg korábban mind az izgatás, mind a közösség megsértése esetén elegendő volt a mások előtti közlés, ma a közösség elleni izgatás esetében az elkövetésnek már nagy nyilvánosság előtt kell megtörténnie. Ezt a jogalkalmazási gyakorlat szerint önmagában a nyilvános elkövetés nem alapozza meg, hanem csak az a helyzet, amelyben a jelenlévők száma egyszeri ránézéssel nem állapítható meg.

Súlyosabb problémát jelent a szkinhedek erőszakos, támadó jellegű cselekményeinek megítélése. E magatartásokat sokáig kizárólag testi sértésnek (elsősorban aljas indokból elkövetett súlyos vagy könnyű testi sértésnek) vagy garázdaságnak minősítették a jogalkalmazó szervek. Az utóbbi időben azonban kezd a figyelem középpontjába kerülni a Btk. „nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport elleni bűncselekmény” elnevezésű, 156. §-a, amely az emberiség elleni bűncselekmények fejezetében, azon belül a béke elleni bűncselekmények között található.

A népirtás megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. december 9-én fogadtak el egy nemzetközi egyezményt, amelyet hazánkban az 1955. évi 16. sz. tvr.-rel hirdettek ki. A Btk. 155. §-ában kodifikált népirtás-fogalom megegyezik a szerződés II. cikk a/, c/, d/ és e/ pontjának definíciójával, míg a b/ pont szerinti „súlyos testi vagy lelki sérelem okozása” önálló bűncselekményként, a Btk. 156. §-ában került szankcionálásra, amennyiben arra valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport tagjával szemben, a csoporthoz tartozása miatt kerül sor.

A súlyos testi sérülés – miután eltérő fogalommagyarázat nem található – a Btk. 170. § /2/ bekezdés szerinti nyolc napon túl gyógyuló súlyos testi sértést jelenti, a súlyos lelki sérelemre nézve azonban semmilyen értelmező

rendelkezés nincs. A Btk. kommentár szerint ez esetben a lelki sérelem olyan testi bántalmazás vagy lelki jellegű gyötrelme okozása, amely a sértett lelki épségének, egyensúlyának legalább is időszakos felborulásával jár, és emlékezetében tartós nyomot hagy.⁵ A szkinhed akciók gyakran eredményeznek ilyen jellegű sérelmeket.

Ugyanakkor e tényállás speciális motívumot is előír: a sérelmet a csoport tagjának a csoporthoz tartozása miatt kell okoznia. Az eljárások során leginkább e tényállási elem bizonyítása okozhat problémát, de úgy vélem, hogy éppen a bőrfejú akciók sajátosságait ismerve, ez sem jelenthet megoldhatatlan feladatot. A cselekmény azonban nem feltételez célzatot, így hatóköre összehasonlíthatatlanul tágabb, mintha az elkövetési magatartás a Btk. 155. §-ába került volna bele, hiszen abban azt teljes vagy részleges népirtás céljából kellene elkövetni, ami szerencsére a szkinhed jelenség során nem tapasztalható.

A bűncselekmény alanya állampolgárságára való tekintet nélkül bárki lehet, sőt, akár ugyanahhoz a nemzeti, népi, „faji” vagy vallási csoporthoz is tartozhat, amelyhez a sértett.

Az eddig elmondottakból talán kitűnik, hogy mintha a Btk. 156. §-át kisértetszerűen a szkinhed támadások szankcionálására találták volna ki, bár e jelenség a kodifikáció idején még Nyugat-Európában sem létezett, mivel az 1961. évi Btk. a 138. §-ában szintén a mai tényállást tartalmazta. De úgy látszik, az ördögöt nem sikerült elűzni, amikor viszont megjelent, senki nem merte használni az előre odakészített fegyvert. Nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport elleni bűncselekményért 1992-ig nem marasztaltak el egyetlen bőrfejűt sem, azóta viszont némi változás történt. Egyes esetekben emberiség elleni bűncselekmény elkövetése miatt az ORFK kizárólagos hatáskörének megfelelően magához vonta a vizsgálatot, és a közelmúltban ilyen minősítéssel nyújtott be vádiratot a Fővárosi Főügyészség a Fővárosi Bíróságnál az 1992. január 11-én és augusztus 20-án színesbőrűeket megtámadó szkinhedek ellen.

E jeleket mindenképpen pozitívnak kell értelmezni a hatályos törvényeknek megfelelő következetes jogalkalmazás szempontjából. Elsősorban nem a drákói szigor, a talán túlságosan is súlyos két évtől nyolc évig terjedő büntetési tétel miatt, hanem azért, mert csak jogbizonytalansághoz vezethet, ha specifikus magatartások esetében a rájuk illő speciális tényállást nem alkalmazzuk. Épp elég problémát okoznak az olyan – közkeletű néven – „gumi törvények”, mint a garázdaság, miért akarjuk hát a kereteket tovább nyújtani? Az pedig ugyancsak furcsa, hogy súlyos testi sértés aljas motívumaként értékelünk és indokolunk egy, a Btk. 156. §-ának megfelelő magatartást.

Az emberiség elleni bűncselekményeket eddig büntetőjogrendszerünk „tisztá szobájának” tekintettük, tudtuk, hogy léteznek erre vonatkozó jogszabályok, de valójában nem kívántunk élni velük. Most viszont úgy tűnik, kénytelenek leszünk, még ha hívatlan vendég számára is, használni a tiszta szobát.

Röviden összefoglalva megállapítható, hogy a szkinhed jelenség elsősorban életkori sajátosság: a szembefordulás, de egyúttal a csoporthoz tartozás

érzéséből fakadó megnyilvánulás, amelynek egyes magatartásformái élesen ütköznek az általánosan elfogadott nemzetközi jogi, alkotmányos és etikai normákkal. A korábbi időszakok polgárpukkasztó irányzataival – például a hatvanas évek beat-nemzedékével – szemben az a leglényegesebb különbség, hogy míg azok kizárólag saját maguk voltak cselekedeteik alanyai, addig a szkinhedek gyakran mások politikai manipulációinak tárgyaivá válnak.

A hazai szkinhed mozgalmat felerősítette a „hirtelen nagy szabadságban” beállott értékvákuum. Az igazságszolgáltatás feladata mindenekelőtt a következetes jogalkalmazás, de önmagában ettől nem lehet csodát várni. A legnagyobb veszélyt a társadalmi közömbösség jelenti, amely utat nyithat a területi, politikai határokat nem ismerő, embertipró, gyűlölködést hozó eszmék terjedéséhez. Ezek ellen pedig nemcsak a fiatal, de még az érett polgári demokráciák sincsenek megfelelően felvértezve.

Jegyzetek

1. *Rendészeti Szemle* 1992. 7. sz. 123. old.
2. Gábrriel Gy.: Gondolatok a skinheadokról. *Belügyi Szemle* 1989. 7. sz. 55-57. old.
3. Gábrriel Gy.: Még egyszer a skinheadokról. *Rendészeti Szemle* 1992. 8. sz. 77. old.
4. Kacziba Antalnak, az ORFK bűnügyi főigazgatójának nyilatkozata a *Kurír* 1993. február 19-i számában.
5. *A Büntető Törvénykönyv magyarázata I kötet*. Szerk.: László Jenő. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1986. 427. old.

Gosztonyi Géza

A „XXII”-es csapdája avagy: Virágot utcán?

(Egy „közösségi szociális munka” akció története
1986-1993 között)

„Egyszer volt, hol nem volt, élt egyszer egy...” középkorú cigányasszony Budapest belvárosában. Ő és népes családja bizony nem mézeskalács házikóban élt, hanem egy négyszintes bérház leghátsó udvarának legeslegvégén. „Munkahelye” a pályaudvar melletti körzet volt, ahol a kereskedelmi szakvégeztséget meghazudtoló szakmai színvonalon árult nap mint nap virágot, zöldpaprikát, kvarcórát, zoknit és mindazt, ami épp aznap „adódott”. Gyerekei is ugyanezt tették – sokszor bizony iskolalátogatás helyett –, hiszen valamiből csak meg kellett élnie a családnak. A család férfitagjai a „térsebiztosítás” feladatait látták el. E munkamegosztásból is látható, hogy a kockázat és a létbizonytalanság a család mindennapjainak egyik legfőbb jellemzője volt.

Nem a rendőrség körzeti megbízottja jelentett igazi „veszélyt” a család számára. Őt akár tiszteletbeli családtagnak is tekinthetnénk, hiszen betéve fújta a nagycsalád tagjainak neveit – természetesen ragadványneveikkel együtt. A „térsebiztosítók” nem is jeleztek, ha feltűnt a láthatáron. Járőrözés közben gyakran rótt ki 500 forint szabálysértési helyszíni bírságot illegális utcai árusításért. Néha ezt az összeget egyszerűen csak zsebre vágta, még igazolást sem adott róla. A jogkövető nagyközönség most akár fel is szisszenhetne amiatt, hogy e mindennapi viselkedés a jog sajátos nézőpontjából hivatali vesztegetésként értékelhető. Igaz. De az is, hogy e hétköznapi „emberi játszma” szereplőinek egyike se vette annak. Sőt. Mindenki tette, amit tennie kellett: a rendőr büntetett, az utcai árusok pedig fizettek, ha tudtak. Néha bírságot, néha borravalót.

A család nézőpontjából a zsebvágott „lilahasúak” annak elismerését jelentették, hogy a „jó rendőr” nem zavarja munkájukat a természetes mértéket meghaladó gyakorisággal.

Az üzlet szempontjából árfelhajtó tényező volt. A „bírságos napokon” szükségszerűen drágább volt a virág, hiszen a bírság összegét rá kellett terhelni a fogyasztókra.

A közrendőr magától értetődőnek találta a vesztegetési összeggé átalakult bírságpénzt, és alacsonynak tartott „talpasrendőri” fizetése természetes ki-

egészítéseként fogta fel. Így biztosított a második gazdaság jövedelem-kiegészítést az első gazdaság számára.

A család „nem-mézeskalács házikójába” rendszerint kétféle bírságot kézbesített a postás:

1. engedély nélküli utcai árusításért,
2. iskolalátogatás elmulasztásáért.

Mondanom sem kell, hogy ezek a bírságok sohasem lettek kifizetve. Sokkal egyszerűbb volt a fent említett utcai eljárást választani, vagy végső esetben leülni a büntetést, mintsem az állam feneketlen zsebébe bármit is beletenni.

A Btk. változása miatt a szabálysértési bírság összege a sokszorosára nőtt: az 500 forint helyett minimum 5000, maximum 10 000 forint kiszabására nyílt lehetőség. Egyetlen „lebukás” tehát az akkori egy havi jövedelem országos átlagát meghaladó mértékű jövedelemkiesést is jelenthetett. Az új törvénynek drámai hatása lett a család életében.

Ismeretes, hogy minden új szabály bevezetésekor a hatóságok először igyekeznek azt a lehető legszigorúbban betartani, majd az idő múlásával szigoruk enyhül. „Új seprő jól seper” – állítja a közhelyként oly gyakran idézett mondas. Esetünkben az új seprő két „fogdmeg” képében söpörte börtönbe a cigányasszonyt, mégpedig – „hatóság elleni erőszak” miatt – megbilincselve. Az asszony nem is értette igazán, hogy miért csöngetnek be hozzá a rendőrök, és miért akarják letartóztatni, hiszen „ő nem bűnöző”. (A csöngetést ebben az esetben csak virágos szófordulatnak lehet tekinteni, hiszen lakásuk ajtaja sosem volt zárható állapotú.) Ugyan tisztában volt az utcai árusítás tilalmával, de valamiből mégiscsak meg kellett élnie a családnak. A hivatalos értesítéseknek pedig nem tulajdonított túl nagy jelentőséget – nem utolsó sorban azért, mert analfabéta volt. Megbilincselésére azzal adott okot, hogy „védőpajzsként” egy végtelen szóáradattal védekezett: a „kocsis szótár” legválogatottabb kifejezéseit szabadon alkalmazta mindkét rendőrré, akik hamar megelégték a válogatott szidalmakat, cáromkodásokat, átkokat.

Alig hihető, de ugyanakkor igen valószínűsíthető „tény”, hogy először a börtönben tájékoztatták letartóztatásának igazi okáról és következményéről: arról, hogy kifizetetlen százezer (ismétlem: egyszázezer!) forint szabálysértési bírság miatt (napi kétszáz forinttal számolva) 500 nap elzárás elé néz.

Zárkatársa ajánlatára cipzárt nyelt. Tudták, hogy mivel a rabkórház zsúfolásig megtelt, a műtétet polgári kórházban végzik el, ahonnan viszonylag könnyen ki lehet sétálni a műtét után. Így is történt.

A szociális munkás számára az igazi történet ekkor kezdődött el. Az asszony segítséget és jogi védelmet kérni jött a Családsegítő Szolgálatához, nem kis fejtörést és etikai dilemmát okozva vezetőnek, beosztottnak egyaránt. „Házi Iustitia-mérlegünk” egyik serpenyőjébe az állami intézmény vezetőjét terhelő bejelentési kötelezettség került: végül is egy „szökött rabról volt szó”; a másikba pedig az asszony ellen elkövetett nyilvánvaló jogtiprás: az eljárási szabályok durva megsértése, a letartóztatás körülményeinek indokolatlansága, és nem utolsó sorban az utcai árusítás szükségszerűségét és elterjedtségét figyelembe nem vevő értelmetlen jogszabály került.

Számunkra a mérleg ez utóbbi irányba billent el. A „demokratikus ellen-

zék” független jogászainak segítségét igénybe véve a szökés tényével az illegális letartóztatás anomáliáit lehetett szembeállítani. Most azonban nem a jogász, hanem a szociális munkás szerepét kívánom bemutatni a problémamegoldás folyamatában.

A Családsegítő Szolgálat teamje úgy döntött, hogy a problémát nem csak az „egyéni esetkezelés”, hanem a „közösségi szociális munka” szakmai eszköztárát is igénybe véve próbálja meg kezelni. Mivel ez utóbbi eszközök alkalmazása a szakmában lényegében precedens jellegűnek tekinthető, ezért a továbbiakban ennek bemutatására koncentrálok.

Kiindulópontunk szerint sem az egyéni, sem a csoportos problémamegoldás nem tekinthető a másiknál eleve „progresszívebb” megoldási módnak. (Lásd Peter Baldock: Eseti munka és közösségi munka, in: *Közösségi munka*, Budapest 1993. Kiadja: Közösségfejlesztők Egyesülete.) Egyszerűen csak arra gondoltunk, hogy a problémamegoldási folyamat egyéni és csoportszintű lépései kölcsönösen felerősíthetik egymás hatását. E – ma már – szakmai közhelynek tekinthető állítás azonban csak részben igazolódott be, többnyire tapasztalatlanságunkra visszavezethető okok miatt.

Egy dokumentum elkészítését határoztuk el, amely az alábbi részekből állt:

1. Esetleírás
2. Interjúk
3. Adatok
4. Értékek
5. Javaslatok

Vegyük sorra az egyes részeket, és kövessük végig megszületésük folyamatát!

1. Esetleírás

A dokumentum első része a fenti esetleírás részletesebb, adatszerűbb bemutatásából állt. Célja szerint a döntéshozókat kívánta elbizonytalanítani ennek az extrém (vagy tán nem is annyira különleges?) esetnek a megítélését illetően.

2. Interjúk

Másodikként utcákon, pályaudvarokon, aluljárókban, illegális árusítási helyeken készült magnós interjúkból vett idézetek segítségével igyekeztünk bebizonyítani azt a nyilvánvaló tény, hogy az utcai virágárusítás problémája nem „cigány-probléma”, hanem „szegény-probléma”.

Ha ezen túl még azt is megszámloltuk volna, hogy hány nyugdíjas és hány cigányasszony árul ezeken a helyeken, bizonyára e számok is beszédesek lehettek volna.

Viszonylag könnyű volt alátámasztani, hogy a közvélemény saját előítéletes észlelése miatt vélte az utcai virágárusítók problémáját „cigány-ügy”-nek. A cigány árusok eltérő bőrszíne, tarka ruhája, hangos és gyakran akcentusos beszéde elűt a nyugdíjas asszonyok csendes, verébszürke, színtelen,

„anti-kereskedő” árusítási stílusától. Az „átlagember” számára ők kevésbé észlelhetőek. Torokszorító érzés volt panaszukat hallgatni: „Jaaj, fiacskám, én bizony sose futottam el, még a kakastollasok elől sem, de most bizony nem tehetek mást, futnom kell!”

3. Adatok

Az összeállítás viszonylag leggyorsabban és legkönnyebben elkészített része lett az utcai árusításra vonatkozó statisztikai adatok összegyűjtése. Az ok pofonegyszerű:

gyakorlatilag alig voltak ide vonatkozó, használható adatok.

Ha egyáltalán lett volna kedvünk ezen ironizálni, akkor akár „nagyvonalú becsléseknek” is felfoghattuk volna az akkor elérhető „tényadatokat”.

4. Értékek

A szabálysértési bírságokat kiszabó tisztviselők döntései mögött megbúvó értékrendszer előítéletességét akartuk bizonyítani a velük készült interjúk segítségével. Sem akkor, sem ma nem hiszük, hogy ne lenne nyílegyenes összefüggés a kirótt büntetési tételek nagysága és az elkövetők „etnikai összetétele” között, de a kis elemszám természetesen nem tette lehetővé statisztikailag releváns összefüggések felmutatását.

5. Javaslatok

Hosszú folyamat volt a teamen belüli konszenzus megteremtése. A Családsegítő Szolgálat teamje egy nagyobb és személyében is érintettebb csoporttal dolgozott együtt, a cigányügyi koordinációs titkárok számára a Cigány Szociális, Művelődési és Módszertani Bázis által szervezett tanfolyam résztvevőivel. A későbbiekben lényegében ők vették át a segítő folyamat irányítását, és döntő szerepük lett a megoldások keresésében.

Emlékeztetek arra, hogy ekkor még jóval a rendszerváltást megelőző éveket írtuk. Budapest 22 kerülete közül 18-ban létezett cigányügyi koordinációs titkári állás a kerületi tanácsok állományában. Politikailag deklarált feladatuk a helyi cigányság érdekképviselése volt. A gyakorlatban azonban e munkakör betöltőinek döntően nem érdekképviselési funkciót, hanem amellet – illetve sokszor azzal szemben – szociális kontroll-funkciókat kellett gyakorolniuk. Épp ezért ez a munkakör sem tartozott a legnépszerűbbek közé. Mindennek ellenére e szociális munkások a kisebbségvédelem zászlóvivőinek tekinthetők, hiszen a cigányság érdekképviselése érdekében folytatott küzdelmükre nem ritkán a heroikus jelző illett volna. E törekvések élére az időközben megalakult Cigány Szociális, Művelődési és Módszertani Bázis munkatársai álltak. Mivel ekkor, a mai értelemben vett általános szociális munkás képzés még nem létezett, ezért kiemelt jelentősége volt a Bázis által megszervezett cigányügyi koordinációs titkári továbbképzésnek, ahol többek közt az utcai árusítás problémaköre is napirendre kerülhetett.

A két szervezet közös munkájának alapját a Családsegítő Szolgálat és a Bázis továbbképzésében résztvevők alapvetően megegyező értékrendje je-

lentette, melyet a dokumentum tényfeltáró, leíró és elemző részei tükröztek, ám a javaslati részt illetően már eltérő álláspontok alakultak ki. A Bázis munkatársai a megoldást egy „*napijegyes rendszer*” kialakításával kívánták elérni, a Családsegítőben dolgozók pedig a „*jogszabály megváltoztatására*” tettek javaslatot. A napijegyes rendszer támogatói döntően azzal érveltek, hogy a napijegy naponta fizetett adónak tekinthető, ezért az utcai árusítás ellen felhozott érvek közül a legnehezebben megoldhatóra ad választ. Érveltek azzal is, hogy hiába kezeljük az utcai árusítás problémáját általános „szegénység-problémaként”, a cigány utcai árusokat jobban sújtó bírságolási gyakorlat miatt számukra gyors megoldást kellene találni, és nem lehet várni a tengeri kigyóként elnyúló, időrabló jogszabályalkotási folyamat végéig.

Egy akutális probléma *rövid és hosszú távú kezelési* módjainak kidolgozása között kellett tehát dönteni.

Betéve fűjtük már szakmai varázsszavainkat, mint például azt, hogy: „a szegénység kérdésének hosszú távú, komplex kezelése ...”, vagy azt, hogy „az alulról szerveződő társadalmi mozgalmak jelentősége...”, meg azt is, hogy „a többszektörű problémamegoldás, az állami, a magán és a nonprofit szektorbeli szervezetek együttműködése lehet igazán hatékony, melyben a szakmai és az önszolgáltató csoportok egymást kiegészítve működhetnek...”. Mindezt elméletben már tudtuk, de arra még nem volt módunk, hogy új szakmánk elméleti alapvetéseit a gyakorlat próbájának alávetessük. Fogalmunk sem volt arról, hogy miként lehet például egy jogszabály megváltoztatására irányuló szakmai lobbizást végigvinni, és hogy a „demokratikus ellenzék” durcás füstölgése hogyan elegyíthető a javaslatok eredményorientált, hatékony megvalósításával, vagy hogy a kliensek csoportja hogyan vonható be a „problémamegoldás folyamatába” és így tovább...

A beszélgetések eredményeképpen a napijegyes javaslatot fogadtuk el, nem a hosszú távú megoldások lehetőségének feladását jelentette, hanem sokkal inkább azt a kompromisszumot, mely az érintettek csoportjának igényeit helyezte előtérbe. A javaslat végül is így hangzott:

· Dolgozzunk ki az utcai árusok számára egy olyan kiegészítő kereskedelmi adórendszert, mely a tanácsok ügyfélszolgálati irodáiban megvásárolható árusító-jegyek segítségével működik. Az árusító-jegyek ne stabil, hanem mozgó árusítást tegyenek lehetővé, és ennek megfelelően ne határozzanak meg egy földrajzi értelemben vett szűk kerületet, hanem csupán az árusítás elől elzárt, „tilos” területek legyenek megnevezve.

A döntést követően a két szakmai csoport képviselői a napijegyes rendszer bevezetésének engedélyezésére jogosult fővárosi tisztviselőtől kértek meghallgatást. Látogatásuk napja különleges dátum volt, hiszen az MSZMP utolsó kongresszusának idejével esett egybe (1989. október). A politikai bizonytalanság szokatlan légkörében a tanácsai tisztviselők a párt összeomlásától tartva saját pozíciójuk megőrzésével voltak elfoglalva. Legalábbis mi evvel magyaráztuk a tárgyalás kimenetelében bekövetkezett váratlan fordulatot. Javaslatunkat meghallgatva, a tisztviselő a következőt kérdezte: „Miért nem gondoltak jogszabály-módosításra, ha ennyire időszerűtlennek érzik a jelenlegit?” A kérdés tökéletesen váratlanul ért mindenkit. A válasza nem voltunk felkészülve. Némi habozás után ígéret született a javaslat néhány héten belüli

elkészítéséről. Említenem is szükségtelen, hogy a könnyelmű ígéret zöldfülségünket jelzi. Naivan azt hittük, hogy a számtalan korábbi megbeszélésünk elegendő egy ilyen horderejű javaslat elkészítéséhez. Eltelt egy hét, kettő, három... egyre kínosabbá vált, hogy nem tudunk a kínálkozó lehetőséggel vágyainknak megfelelő mértékben élni. Végül újabb határidő kérésére szántuk rá magunkat. Onkritikával felvértezve kerestük fel újra az iménti tisztviselőt. Ám az előzőnél még nagyobb lett meglepetésünk az újabb váratlan fordulat miatt: ő még csak megismerni is alig akart bennünket. Elmúlt a pártvihar, hiszen annak ellenére, hogy az MSZMP kettévált, számára (állására) ennek közvetlen hatása nem lett, s így hatalma, ereje teljében játszhatott velünk. Hatalma megmaradt, tudta, hogyan éljen (vissza) vele. Ismét nulláról indultunk, ahonnan már a napijegyes rendszer bevezetésének lehetősége is fényes eredménynek tűnt. Megelégedéssel hallgattuk a tisztviselő ajánlatát. „Találjanak olyan tanácsokat, ahol kísérleti jelleggel bevezetnék a napijegyes rendszert!” Találtunk. Feltételük a főváros elvi engedélyének „kijárása” volt. Így ültünk vissza ismét a fővárosi tárgyalóasztalhoz, ahol a válasz úgy hangzott: „Szükségtelen erre fővárosi engedély, hiszen az engedélyezés kerületi hatáskörben van.” Természetesen a „XXII” kerület nem így gondolta, és nem mert önállóan lépni.

Benne voltunk a „XXII”-es csapdjában!

Sokáig úgy tűnt, hogy itt ér véget a történet. A hatóságok bürokratikus arroganciája blokkolta minden további kreatív lépésünket. A sorozatos kudarc mozgásképtelenné tett bennünket. Aztán egy kézenfekvő ötlet új erőt adott: ha helyben nem megy, akkor próbáljuk meg „fent”. Sőt. Hozzuk össze a „fent”-et a „lent”-tel!. Próbáljunk megfelelni annak a szakmai igénynek, amely a kliensek és kliens csoportok bevonását szorgalmazza! Lobbizzunk a parlamentben székelő országos cigányügyi referensnél, mégpedig az érintett utcai árusokkal együtt! A találkozó létrejött, de sajnos, az árusító cigányok nélkül, akik először ugyan belementek a közös érdekképviselést jelentő akcióba, de utóbb pánikszerűen visszaléptek. Csak jóval később sikerült magyarázatot kapni viselkedésükre. Egyikőjük így gondolta: „Maguk nagyon rendesek, hogy elintézték, hogy bemehetünk a parlamentbe. De biztosak abban, hogy onnan ki is fognak bennünket engedni?”

A szociális munkás szakma egyik alapmondata szerint: „Kezdd ott, ahol a kliens van!” Mi nem a kliensek, hanem a segítők „helyzeténél kezdtük”, ezért csak az árusok magyarázatát végiggondolva értettük meg, hogy legközelebb hol is kell „kezdenünk”. A válasz tette világossá, hogy számukra nincs különbség egyenruha és egyenruha között. A parlamenti bejáratot őrző katonától éppúgy tartanak, mint egy börtönőrtől. A parlament egyenruhás emberrel őrzött épületének képére a börtön képe montírozódott rá.

Bár eredményt a parlamenti tárgyalással sem tudtunk elérni, két megfogalmazható szakmai tapasztalattal mégis gazdagabbak lettünk. Az imént említetteken túl annak átélésével, hogy szakmai csoportunk minden erőfeszítése kevésnek bizonyult a kívánt eredmény eléréséhez – véleményem szerint nem

utolsó sorban azért, mert a kliensek „ereje” hiányzott a szakmai akció mellől. Szakszerűbben megfogalmazva: a problémamegoldás folyamata szinte kizárólagosan szakmai tevékenységként jelent meg, s mint ilyen, sokkal inkább támaszkodott a segítők politikai igényeire, mint az érintett kliensekére. S amikor a szakemberek csoportja szinte elfelejtkezett a kliensekről, és saját értékrendjét a klienseké elé helyezte, a kliensek nem kértek a segítségből.

Az elméletek szépek és tiszták. A jó szakmai kézikönyvek világosak és operatívak. De ha valaki a szociális munka gyakorlását választja hivatásának, minden percben felkészülten kell reagálnia az élet apró vagy éppenséggel sokkoló meglepetéseire. Szakmánk kialakuló jellege miatt terepmunkánk során nemcsak az elmélet és a gyakorlat eltéréseit tapasztaljuk nap mint nap (lásd a történet végét), hanem még az elméletileg tiszta helyzetek megvalósítását is nehezíti szakmai rutinunk hiánya (lásd az egyenruha problémáját).

Ennyi kudarc után szinte hihetetlen, hogy még volt erő valakiben, aki azzal az ötlettel rukkolt elő, hogy ő megszervezne egy virágárusító szövetkezetet a kliensek csoportja számára. Sőt. Nemcsak a szervezési munkákat vállalta, hanem az „első időben” a szövetkezet pénzügyi-számviteli munkáinak elvégzését is. A szociális munkás lelkesedése életre hívta a szövetkezetet, mozgó virágárusító kocsik terveződtek és készültek el, de az „első időszak” mind a mai napig nem ért véget. Számos izgalmas szakmai dilemmát hozott e napjainkig tartó tevékenységsorozat. Íme, néhány ezek közül:

1. Lehet-e (persze, hogy lehet, hiszen tény!), szakmailag összeegyeztethető-e (jó kérdés!) a *privát* szférába tartozó profitorientált szövetkezet könyvelői feladatait *önkéntes* vállalkásként ellátni akkor, ha az illető szakember főállású *állami*, önkormányzati alkalmazott, s mint ilyennek, a szövetkezetben dolgozók egyúttal a kliensei is?

2. Mi a megoldás abban az esetben, ha az apró, profitorientált vállalkozások nem tudnak annyira megerősödni, hogy alkalmazottat tartsanak (pl. könyvelőt)?

3. Egy nonprofit törvény által nyújtott kedvezményrendszer hogyan segíthetné a szövetkezet fennmaradását?

4. Mi a szociális munkás szerepe az említett helyzetekben? Pl.: „helyes vagy helytelen” volt a szociális munkás könyvelői szerepajánlata, amikor előre lehetett látni, hogy ez egyúttal a hivatalos vezető és érdekképviselő szerepét is jelenti? Lehetett-e, kellett-e volna nemet mondani? (Tájékoztatásul megemlítem, hogy a kliensek közül senki sem végezte el a 8 osztályt.)

5. Hogyan lehet a kialakult helyzetben fokozatosan „visszavonulni”? Hogyan lehetne a klienseket „pozícióba hozni”?

6. Hol a határ a szociális munka és a direkt politika között?

Végül vegyük sorra, hogy milyen *szociális munkás tevékenységek* kapcsolódtak össze ebben a sokéves folyamatban:

1. *Eseti munka* az utcán árusító cigány családdal
2. A „Cipzárnnyelő” asszony jogi képviselője
3. Az eset sokszempontú dokumentálása, elemzése
4. *Interjúkészítés* az érintettekkel és a nagyközönséggel
5. *Adatgyűjtés*

6. Interjúzás hivatalnokokkal, az elkészült interjúk értékszempontú *tartalom* elemzése

7. Javaslatkészítés

8. Szakmai kör bevonása a megoldás keresésébe

9. Szakemberek fővárosi szintű közös lobbizása

10. Az érintett *klienscsoporttal* közös lobbizás országos szinten

11. Virágárusító szövetkezet szervezése

Összegzőképpen megállapítható, hogy az itt bemutatott folyamat során alapvetően a „közösségi szociális munka” szakmai elveit és módszereit követtük. Az egyéni–családi esetvezetési munkáról ezúttal azért nem szóltam, mert azt kívántam bemutatni, hogy *miként nőhet ki az eseti munkából egy csoportos problémamegoldó folyamat*. Tudom, hogy sohasem lesz ez az „eset” a közösségi szociális munka iskolapéldája, hiszen időközben rengeteg szakmai hibát követtünk el. Abban azonban biztos vagyok, hogy ha a munka *során* legalább hasonló mélységben elemeztük volna saját tevékenységünket, akkor most nemcsak mint a szociális *szakemberek közös munkáját* mutathatnám be, hanem egy minden elemében szakszerűen végigvitt „közösségi szociális munka projektet”, mely a kliensi szükségletekből indul ki, és oda is érkezik. Az elvesztett szakmai lehetőség helyett azonban bőségesen kárpótol az a nem várt eredmény, hogy az együttműködésbe bevont cigány kliensek társadalmi–politikai aktivitását sikerült fokoznunk, hiszen mára ők a legkülönbözőbb cigány szervezetek aktív szereplőivé váltak. Lehet, hogy akarva–akaratlanul mégis megvalósítottuk a szociális munkás szakma egyik legfontosabb célkitűzését, a kliensek „képesévé tevését”? Úgy hiszem, igen!

Lakatos Elizabeth

Egy krízisbe került család és a Szolgálat segítségével (Esettanulmány)

„Merész dolog az ismeretlent vizsgálni, de még merészebb rákérdezni az ismertre.” (Kaspar)

Munkahelyem, az ESÉLY Erzsébetvárosi Közösségfejlesztő és Családsegítő Szolgálat, 1991 márciusában alakult Budapest VII. kerületében.

Intézményünk széles körű szociális szolgáltatásokat nyújt a kerület lakói számára, az itt dolgozó szociális szakemberek személyes, szociális, pszichológiai, jogi és másfajta szolgáltatásokkal segítik a hozzájuk fordulókat. Céljuk, hogy a Szolgálatot fölkereső kliensek „értelmezzék helyzetüket, tisztázzák céljaikat, és felkutassák mindazokat az erőforrásokat, amelyekre támaszkodva megbirkózhatnak problémáikkal”. Ellátják őket jogi, pszichológiai tanácsokkal, és ha szükséges, érdekeik képviselését is vállalják. Szakértőként véleményezik a helyi szociális jogalkotást, döntéshozatalt.

Szolgálatunknál szociális asszisztensként dolgozom, de tündérhegyi tanulmányaim elkezdése óta lehetőségem nyílt arra, hogy kollégáim és a munkahelyi szupervizor segítségével szociális munkásként is dolgozhassam. Ennek során találkoztam K.-né Ilonával is, az alábbiakban az ő esetét ismertetem.

Ilona kezdetben egy másik ügyfelemmel együtt járt hozzám, azzal a szándékkal, hogy ügyfeleimet segítse problémáinak megoldásában.

Ilona 31 éves, családos, két kisgyermekével gyesen volt. Jól szituált, ápolt, intelligens nő, aki megjelenésével jó benyomást kelt. Feltűnően érezhető volt, hogy más, rendezettebb életet él, mint az ügyfeleim többsége.

Eppen ezért megdöbbentő volt, hogy szolgálatunkat 1992. június 1-jén azal a problémával kereste meg, hogy házassága megromlott, és egy héttel ezelőtt a férje két kisgyermekével együtt az utcára zavarta.

Egyéb megoldás híján beköltözött a házukban három éve üresen álló egyik lakásba. Itt korábban ismerősei laktak, és az ő távozásuk után az IKV nem költöztetett be új bérlőt. Nem akart önkényes lakásfoglaló lenni, a lakáshoz kulcsa volt, és úgy gondolta, csak addig húzza meg ott magát, amíg gyermekei és maga számára valamiféle fedelet tud keríteni.

1992. június 1-jén felkereste őt az IKV egyik munkatársa, és egy hét haladékot adott a lakás elhagyására. Ilona ezután fordult hozzánk. (Mivel én abban az időpontban éppen szabadságon voltam, az aznapi ügyeletes kollé-

ganóm fogadta.) Munkatársunk a VII. kerületi Önkormányzat Lakásügyi Osztályát levélben tájékoztatta a problémáról, és ahhoz kért segítséget, hogy a kétgyermekes anya minél előbb kikerülhessen az elfoglalt lakásból, és ne minősüljön önkényes lakásfoglalónak.

Visszaköltözni nem tudott, és nem is akart, mivel félt férjétől, aki durván megfenyegette, és lakáskulcsát is elvette. Kolléganóm az önkormányzatot arra kérte, hogy ebben a krízishelyzetben segítsen, próbáljon ügyfelünk elhelyezéséről gondoskodni.

Szabadságomról visszatérve értesültem az ügyről. Ilona megkeresett, és ettől kezdve én folytattam vele a munkát. Előzetes beszélgetéseink során már sokat tudtam a családról. Élettörténetét is jól ismertem.

Ilona 1962-ben született. Anyja 1974-ben rákban meghalt, apja egyedül nevelte. Mezőgazdasági szakközépiskolában tanult tovább, de az iskolát nem fejezte be, és feljött Budapestre. Apja élettársi kapcsolatba lépett valakivel, akivel Ilona nagyon rossz viszonyban volt. Testvére nincsen, rokonai Budapesten éltek, ezért unokabátyja segítségével Budapesten vállalt munkát. Apja jelenleg háztáji gazdálkodásból él, Ilonát (élettársa befolyására) semmilyen formában nem támogatta, és ma sem támogatja.

Férje 1959-ben született, Budapesten. Születésétől kezdve 18 éves koráig állami gondozott volt. Egyetlen családi kapcsolata az apja volt. Bórdíszműves szakmát tanult, de nem dolgozott a szakmájában, hanem a jólfizető vendéglátóiparban vállalt munkát. Ma is ott dolgozik. Baráti, ismerősi kapcsolatait a vendéglátóiparban szerezte.

Ilonával 1984-ben közös munkahelyükön ismerkedett meg, és egy év múlva házasságot kötöttek. Első gyermekük 1985-ben született; ekkor költöztek be László édesapjának VII. kerületi szoba-konyhás, 39m²-es lakásába. László apjának halála után – bár korábban a fia családtagként volt bejelentve – a lakást nem utalták ki a család számára. 1987-ben a kerületi Gyámhatósági Hivatal ügyfelemet – mivel a férj abban az időben rakta ki először az utcára Ilonát a gyerekekkel – hivatalból bejelentette a lakásba, amit 1989-ben bérleti jogviszonyként ki is utaltak számukra.

Ilonáék 1979 óta a vendéglátóiparban dolgoztak. Férje felszolgálóként, ő maga pedig pénztárosként, különböző presszókban és egy vendéglőben.

Amíg együtt éltek, anyagi körülményeik jók voltak. Házasságukban akkor kezdődtek a problémák, amikor megszületett az első gyerek, akire a férj kifejezetten féltékeny volt. Ilona elmondása szerint a férje úgy érezte, hogy a korábban megszokott életvitelüket a gyerek megszületése miatt nem tudják folytatni, nem tudnak együtt szórakozni, Ilona többet törődik a gyerekekkel, mint vele. Ahogyan ez hasonló helyzetekben gyakori, most is mélyítette a krízist, hogy mindkettőjüknél hiányzott a családi tapasztalat, a folyamatosság. A férj indulatát fokozta az anyai szeretettől, gondoskodástól való megfosztottsága. Ezt az indulatát vetítette ki Ilonára és a gyerekekre.

Ettől az időszaktól kezdve a férj rendszeresen ivott. Mivel neuraszténias beteg, gyógyszeres kezelést kapott. A gyógyszerrel együtt fogyasztott alkohol hatására gyakran vált agresszívvá. Ebben az időszakban azonban a problémáikat még meg tudták beszélni egymással, és többnyire rövid időn belül helyreállt a családi béke. Ha nem ivott, akkor a férj jó családapa volt, sokat

segített a lakás körüli munkákban is. Fürdőszobát, galériát alakított ki, és valódi családi otthont épített a szoba-konyhás lakásban.

A második gyerek megszületéséig (1991) a család kisebb-nagyobb konfliktusokkal ugyan, de viszonylag harmonikusan élt. Szilvia születése után azonban újra jelentkeztek a korábbi problémák.

Ilona elmondása szerint a „családi kasszát” addig a férj kezelte, utána azonban rendszeressé vált, hogy László a család jövedelmét egy nap alatt elitta, elkártyázta. Egyre gyakrabban veszekedtek, és Ilona ragaszkodott hozzá, hogy külön kasszát vezessenek. Ő kezdett gazdálkodni a pénzzel. Ilona talpraesett, jól gazdálkodó, spórolós háziasszony, aki elég jól felszerelt háztartást teremtett meg az évek során.

1992 májusában a férj ismét kitette Ilonát a közös lakásból, most már két gyermekkel. Ekkor szánta el magát arra a kétségbeesett lépésre, hogy beköltözik a házukban lévő üres lakásba. Férje ezután már nem lakott rendszeresen közös lakásukban, de gyakran megjelent, és apránként elvitte a közösen vásárolt berendezést. Később már egyáltalán nem mutatkozott a lakásban, és egy barátnőjéhez költözött.

Az eddigieket összefoglalva a következő problémákat kellett Ilona esetében megoldani: a legfontosabbnak lakáshelyzetének rendezése látszott, nehogy ismét az utcára kerüljön a gyerekekkel. Tisztázni kellett azt is, hogy milyen módon lehetne rendezni a család életét, és hogyan lehetne stabil anyagi helyzetet teremteni számukra.

A célok közös megfogalmazása után szerződést kötöttünk. Meghatároztuk, hogy mely feladatok teljesítését tudja vállalni Ilona, és melyek azok, amelyekben én próbálok neki segíteni.

Együttműködésünk első szakaszában a pillanatnyi krízishelyzetet kellett megoldani. Rövid távú célként az anyagi helyzet rendezését (a mindennapi megélhetéshez szükséges jövedelem növelését), illetve az önkényesen elfoglalt lakás lakhatóvá tételét fogalmaztuk meg. Munkánk második szakaszában hosszú távú célnak tekintettük a család működőképességének helyreállítását.

A célok elérése érdekében sorrendet állítottunk fel. Számba vettük a lehetőségeket, és megállapítottuk, hogy több helyre is fordulhatunk segítségért.

Miután Ilona beköltözött a házukban lévő üres lakásba, korábban megszokott anyagi helyzete jelentősen romlott, jövedelme drasztikusan csökkent. (Jövedelme ekkor gyedből, családi pótlékból és rendszeres nevelési segélyből állt.) Elsőként emelt családi pótlékot kért a munkahelyétől, amit meg is kapott.

Ezzel egyidőben a VII. kerületi Önkormányzattól a rendszeres nevelési segély emelését kértük, ezt azonban elutasították. Ennek ellenére sikerült annyi jövedelmet biztosítani kliensem számára, amennyiből megélhetésüket fedezni tudta.

A következő lépés az OTP tartozás rendezése volt. Ilona korábban kölcsönt vett fel, amelynek részleteit férjének kellett volna fizetnie. 1992. július 14-én felszólítást kapott az OTP-től, hogy 10 000 forintos hátralékát 30 napon belül fizesse be. 1992. július 17-én az Országos Takarékpénztárhoz fordultunk azonnal a kéréssel, hogy Ilona számára kölcsöntörlesztésének felfüggesztését engedélyezzék, mivel anyagi helyzete nem tette lehetővé, hogy az OTP tör-

lesztést fizesse. A kérelmet pozitívan ítélték meg, és Ilona féléves halasztást kapott.

Fontos megemlítenünk, hogy ebben a nehéz anyagi helyzetben Ilonának még a lakás berendezéséről és felszereléséről is gondoskodnia kellett, mivel ruháikon kívül alig tudtak valamit magukkal vinni (ágy, hűtőszekrény, TV). Ilona minden erejével arra törekedett, hogy gyermekei számára megfelelő otthont teremtsen: részletre vásárolt szekrénysort, rendbehozta a lakást, bárátok és ismerősök segítségével szerezte meg a szükséges felszerelési tárgyakat.

Ebben az időszakban újabb problémák jelentkeztek. Kiderült, hogy kiköltözésük óta a férj korábbi megállapodásukat, mely szerint ő fizeti a lakbért és a rezsit, nem tartotta be, ezért tizenháromezer forintos díjhátralékuk keletkezett. Ennek kifizetését először a férj vállalta, de végül nem teljesítette. Így ezt is Ilonának kellett kifizetnie. Mivel erre nem volt képes, a lakásban kikapcsolták a villanyt. Ekkor a VII. kerületben működő ESÉLY Alapítványhoz fordultunk azzal a kérelemmel, hogy egyszeri támogatásban részesítsék a családot. Az Alapítvány a díjhátralék felét fizette ki, a másik felét Ilona vállalta.

Ekkor azt gondoltuk, hogy ez a probléma megoldódott. Ám amikor ügyfelem a pénzt be akarta fizetni, kiderült, hogy a díjhátralék összege ennél jóval nagyobb, 27 740 Ft. A számla összegéből világossá vált, hogy férje – a korábbi megállapodásukat megszegve – már jóval a kiköltözés előtt sem fizetett semmit. Az Alapítványhoz kérelem-módosítással fordultunk, most már a teljes összeget jelölve meg. Előző döntésük szellemében az Alapítvány ezúttal is a (magasabb) összeg felét fizette ki.

Látogatásaim során azt tapasztaltam, hogy az elfoglalt lakásban Ilona rendezett körülmények között él a két kisgyerekekkel. Volt lehetőségünk hosszabb ideig beszélgetni a gyerekekről és a család helyzetéről. Ilona nagyon rossz fizikai és lelki állapotba került, éjszakánként nem aludt, rettegett attól, hogy a férje bármikor megjelenhet, féltette a gyerekeket is. Elmondta, hogy az akkor 7 éves Anita eddigi alvászavarai megszűntek, nyugodtabb lett, az új környezet jó hatással volt rá. Ilona azonban egyre feszültebb és türelmetlenebb volt a kislánnyal, aki nagyon nehezen értette meg, hogy mostantól édesapja nélkül fognak élni.

Ebben az időszakban annyira rossz volt a viszony a szülők között, hogy semmilyen tárgyalásra nem nyílt lehetőség. Ilona többször kezdeményezte, hogy próbáljanak meg leülni, és beszéljék meg a problémákat, de férje erre nem volt hajlandó. Közös barátai is megpróbálták kibékíteni őket, László azonban őket is elutasította.

Ezeknek a beszélgetéseknek az eredményeképpen megpróbáltunk a férjjel először levélben, majd telefonon kapcsolatba lépni, s felajánlottuk neki, hogy a különválásuk óta keletkezett problémákat, illetve a gyerekek és a család helyzetét közösen beszéljük meg. Sikerült megbeszélnünk egy találkozót, a férj azonban nem jött el.

Ebben a helyzetben számomra az egyik legnagyobb dilemmát az jelentette, hogy a férjet semmiféle együttműködéshez nem tudtam megnyerni. Fontos lett volna, hogy ne csak az egyik fél szemszögéből lássam az ügyet, hanem

a másikat is meghallgassam. Hittem abban, hogy Lászlót meg tudom nyerni legalább ahhoz, hogy Ilonával újrakezdje a párbeszédet, és hogy segítsen az anyagi problémák rendezésében (számlák, iratok átadása stb.). Sajnos, ez nem sikerült.

Fontos megemlíteni, hogy a férjtől a lakás kulcsát is el akartuk kérni, mivel Ilonát az önkényesen elfoglalt lakásból ki akarták lakoltatni, ugyanakkor két lakásra kellett fizetnie lakbért az elfoglalt lakás rezsije mellett.

A férj azonban semmiféle együttműködésre nem volt hajlandó, sem veünk, sem Ilonával.

Ilona ekkor arra az elhatározásra jutott, hogy beadja a válópert. Jogász segítségével 1992 nyarán válóper iránti keresetet nyújtott be a Pesti Központi Kerületi Bírósághoz. Mivel ügyfelem jövedelme gyedből, családi pótlékból és az önkormányzat által folyósított rendszeres nevelési segélyből állt, költség- és illetékmentességet kértünk számára. Ügyvédet kértünk fel Ilona válóperben való képviselőjére. Ilona nagyon bizonytalan és elkeseredett volt. Félt attól, hogy életének ebben a nehéz pillanatában támasz nélkül marad. Mindenképpen megerősítésre volt szüksége, külső támaszra, amely biztonságot ad neki ebben a számára ismeretlen jogi eljárásban.

Ezzel párhuzamosan, 1992. szeptember 7-én kapta kézhez a Lakásügyi Osztálytól a lakás elhagyására felszólító első határozatot.

Az ügyfelünk kilakoltatására kiküldött rendőr este 10 órakor jelent meg a lakáson, arrogáns módon viselkedett, és a kilakoltatási határozatot lobogtatva karhatalommal fenyegetőzött.

Ezután megkerestük az illetékes lakásügyi előadót azzal a kéréssel, hogy adjon haladékat a kilakoltatás ügyében addig, amíg nem tisztázzuk a díjhátralék kifizetésének lehetőségét, illetve amíg Ilona ügyében nem születik meg a Lakásügyi Bizottság döntése. (Meg kell említeni, hogy intézményünk nagyon jó kapcsolatban van a Lakásügyi Osztállyal, két kollégánk külső szakértőként rendszeresen részt vesz a bizottsági üléseken.) Kérésünket méltányolták, Ilona haladékat kapott.

Ilona életében ez nagy lelki megrázkódtatást jelentett. Védetlennek és tehetetlennek érezte magát. Úgy gondolta, az az egyetlen megoldás, ha visszaköltözik a régi lakásba.

Ezután a kellemetlen incidens után megkerestük a kilakoltatást sürgető rendőrt is. Feltártuk előtte a család helyzetét, és együttműködésre kértük fel. A rendőr megértéssel fogadta a történetet, s a továbbiakban rendkívül segítőkészek is bizonyult. Egyúttal a család védelmét is felajánlotta.

A lakáshelyzet stabilizálása szempontjából fontos lépés volt, hogy vissza kell költöznie a közös lakásba, mivel jelenlegi lakásában önkényes lakásfoglalóként tartják nyilván, miközben a számukra jogszerűen kiutalt lakás üresen áll. Emiatt joghátrányba kerülhet. A szóban kialakított haladék lejárt, féltünk attól is, hogy a kilakoltatás kapcsán veszélybe kerülhet a közös lakásba való visszatérés lehetősége is.

A visszaköltözést az is nehezítette, hogy a korábban felhalmozódott díjhátralék következtében az Elektromos Művek kikapcsolta a villanyt. A helyzet megoldására a következő stratégiát alakítottuk ki: a kliensem által befizetendő 13 ezer forint díjhátralékra részletfizetési kedvezményt kell kérni a

Díjbeszedő Vállalattól, illetve el kell érni, hogy a kerületi Elektromos Művek haladékat adjon a villanyóra leszerelésére. A kerületi Lakásügyi Osztálytól a kilakoltatás elhalasztását kell kérni, amíg az áramot vissza nem kapcsolják, hiszen enélkül nem tudnak visszaköltözni. A ház lakóit is meg kell nyerni Ilona segítségével (a lakók megbeszélték, hogy mikor melyik lakásból vezetik át az áramot).

Amikor Ilona megkapta a második kilakoltatási határozatot, olyan mélypontra jutott, hogy talponmaradása érdekében mindenképpen döntenie kellett a visszaköltözésről. Végül meg is hozta ezt a számára igen nehéz döntést. Felmérte, hogy sokkal fontosabb a család jövője, a tiszta jogi helyzet megőrzése, mint a férjétől való félelme. Meg kellett őt erősíteni abban, hogy döntése helyes volt, s ebben nemcsak intézményünk támogatta, hanem az egyébként is jól működő szomszédsági kapcsolata is aktivizálódtak. A ház lakói Ilona mellé álltak. Mivel Ilona eleinte nem mert egyedül maradni a lakásban, a lakók megszervezték a család védelmét. Valaki mindig náluk aludt a házból. Nemcsak a szomszédai, hanem barátai, munkatársai is bekapcsolódtak Ilona válságos helyzetének megoldásába. Ennivalóval, pénzzel segítettek, illetve régi munkahelye felajánlotta, hogy négyórás munkaviszonyban foglalkoztatja a gyes mellett.

Ebben a szakaszban lépett be új segítőként Ilona nagynénje, aki régi munkahelyi kapcsolatai segítségével rendezni tudta Ilona díjhátralékát. (Nagynénjével való kapcsolata korábban férje miatt romlott meg, s amikor ez a kapcsolat érezhetően meglazult, nagynénje megjelent, és felajánlotta mind anyagi, mind pedig érzelmi támogatását.) Ő kereste meg Ilona apját is, és tájékoztatta a családban történt változásokról, megpróbálta az apa-lány kapcsolatot rendezni.

Ebben az időszakban jelentkezett Ilona férje is, aki most már hajlandó volt egyfajta minimális együttműködésre. Meg tudták beszélni, hogy László mikor viheti el Anitát, később pedig a férj gyermektartás fizetésére is hajlandó volt. Együttműködésére a folyamatban lévő válóper ügyében is szükségük volt.

Ilonának tehát sikerült kifizetnie a díjhátralékot, és visszaköltözött a lakásba. Ezzel a napi krízishelyzetek lényegében megszűntek, a meglévő problémák kezelhetővé váltak.

Ilona külső körülményei rendeződtek, ellenben fizikai állapota látványosan romlott. Együttműködésünk során többször éreztem, hogy nemcsak az eddigiekben tárgyalt problémák megoldása a feladat, hanem magával Ilonával is komoly baj van. Úgy éreztem, valami okból nem akar magáról beszélni, ezért nem is próbáltam ilyen irányú beszélgetéseket kezdeményezni. Szomszédaitól, barátaitól, akik rendszeresen bejártak hozzám, és tájékoztattak arról, hogyan él a család, olyan információkat szereztem, amelyekből kitűnt, hogy mindenféleképpen kezdeményeznem kell mélyebbre menő beszélgetést. Jelzéseket kaptam arról, hogy Ilona néha iszik, hiszen vendéglátós életformájához az alkoholfogyasztás viszonylag természetes módon hozzátartozik. Nagy dilemmát jelentett, hogyan vessem fel ezt a kérdést, milyen mondatokkal próbálkozzam, hiszen nagyon nehezen beszélt magáról. Ennek oka talán az a családjából hozott értékrendszer volt, amely nem engedte meg

az érzelmi nyitottságot. Ugyanakkor érezhető volt, hogy Ilona szívesen beszélné magáról, és mintha betegségei is jelzések lennének arról, hogy magára irányítsa a figyelmet. Ebben a szakaszban elmélyült a kapcsolatunk. Először betegségei kapcsán tudtam hozzá közelíteni, később egyéb téren is kezdett nyíltabbá válni. Ugyanakkor ez érezhetően komoly nehézségeket jelentett neki, hiszen nem volt hozzászokva. Most új élethelyzetben kellett megtalálnia önmagát, s ehhez egy új értékrendet is fel kellett állítania, amely a nyitottságra és az elemző problémafeltárássra épült.

Amikor Ilona eljutott arra a pontra, hogy megváltozott élethelyzetét és az új értékrendet elfogadta, beszélgetni tudtunk arról is, hogy mindenképpen szükséges lenne egy fizikai és mentális megerősítés a számára. Ebben az is szerepet játszott, hogy a régi lakásba való visszaköltözés után Anitánál vizsgatértek az alvászavarok, sőt, később Szilviánál is megjelentek. Ez olyan fontos momentum volt, ami Ilonát arra készítette, hogy komolyan elgondolkozzék azon: más szakember segítségét is igénybe kell vennie. Ez nehéz lépés volt a számára, mivel kapcsolatunk kezdetén ő segítőként működött, s minden átmenet nélkül változott támogatandó ügyféllé. Mindvégig érezhető volt, hogy ezt a szerepváltozást nehezen tudja feldolgozni, hiszen saját problémái megoldásával párhuzamosan a mai napig is segítőként támogatja barátait, szomszédait, ami egyfajta kettős szerep folyamatos vállalását jelenti.

A körzeti orvos segítségével Ilona fizikai állapota javulni kezdett, visszament régi munkahelyére, napi négy órára. Sajnos, ez a munka nem tartott sokáig, mivel a gyerekek betegségei miatt nem tudott folyamatosan dolgozni. Jelenleg egy cigány családnál dolgozik alkalmi bejárónőként. Jellemző talpraesettségre és akaraterejére, hogy a család fenntartása érdekében elvállalt egy olyan helyzetet, amelyben a korábbinál jóval alacsonyabb presztízsű munkát végez.

Együttműködésünk következő szakaszában természetes támaszként számíthatok Ilona nagynénjére, akivel kapcsolata megerősödött, s a szomszédsági körre és szakemberekre. Mivel a gyerekeknél Ilona féltelme miatt pszichés problémák jelentkeznek, szükségesnek látszik intézményünk pszichiáterének bevonása is. Úgy érzem, hogy az általam nyújtott hivatásos támasz ebben a szakaszban a természetes támaszok felerősödésével párhuzamosan gyengülhet, illetve átalakulhat. Az én feladatom az, hogy hozzájuttassam a családot a számukra megfelelő szolgáltatásokhoz. Mindemellett figyelembe kell venni, hogy a válással járó folyamatok még nem zárultak le. Bármennyire megnyugtatónak tűnik is a család jelenlegi stabilitása, a családi szerkezet felbomlott, s ez mindenki számára veszteséget jelent. Az új egyensúly kialakulásához még sok időre van szükség.

Ilona ügye azért volt számomra különösen fontos, mert ez volt az egyik első önálló esetem. Olyan gyorsan követték egymást a történések, hogy folyamatos készenléti állapotban tartottak, s ez rendkívül nagy aktivitást és energiabefektetést kívánt. Szerencsés helyzetben voltam, mivel olyan ügyféllel tudtam együtt dolgozni, aki maga is helyzetének megoldására törekedett, számára is fontos volt a közös munka, s mindvégig bízhattam abban, hogy képes megbirkózni nehéz helyzetével. Segítséget jelentettek munkám-

ban – kollégáimon és Ilona baráti körén kívül – azok az intézmények is, amelyek az eset kapcsán erőforrásként működtek.

Fordulópontot jelentett munkámban, amikor felismertem, hogy egyszerre kell figyelnem a környezeti tényezőkre, a változásokra és Ilonára mint egyénre. Ez a felismerés nemcsak bennem fogalmazódott meg, hanem Ilonában is, és amikor ezt már ő is ki tudta fejezni, az változást jelentett a kapcsolatunkban. Fontosnak tartom, hogy bár érzelmileg mélyen érintett az ügy, sikerült megőriznem azokat a határokat, amelyek lehetővé tették a folyamatos reflexiókat és az értékelést.

Szöveggyűjtemény az iskolai szociális munkáról (a szerkesztő ajánlása)

„Tanulmányok a gyermekjólét köréből” sorozat cím alatt jelent meg az iskolában folytatott szociális munkáról szöveggyűjtemény felsőfokú szociális képzésben résztvevő diákok, tanárok, tereptanárok, valamint természetesen a szociális szakmában dolgozók számára.

Nem voltak könnyű helyzetben a kötet készítői, hiszen a nemzetközi gyakorlatnak megfelelő iskolai szociális munka nálunk ma még csak csírájában található meg, következésképp a hazai szakirodalom sem bővelkedik e tárgy-körben tanulmányokban és szakkönyvekben.

Így tehát döntően külföldi szakanyagokból állt össze a szöveggyűjtemény. A gyermekkorról alkotott elméletekből, a gyermekjóléti szolgálatok definiálásából kiindulva először az iskolai szociális munka mibenléte, funkciói, feladatai, elképzelhető típusai, modelljei kerülnek az olvasó elé. Majd a vétkeket nem kereső iskola légkörére, a szociális munkás iskolába való beilleszkedésére, az iskolában történő problémamegoldás folyamatára, a szakember beavatkozási szerepeire, valamint egy-egy segítségre szorult gyermekréteggel (az átmeneti krízisben lévőkkel, a bántalmazottakkal, a pályakezdő fiatalokkal stb.) való, iskolában is végezhető segítőmunkára kívánnak a tanulmányok elméleti és gyakorlati válaszokat adni az angolszász-amerikai és a német gyakorlat alapján.

Kétségtelen, hogy nem lehet egy az egyben importálni és a hazai körülmények között alkalmazni a különböző stratégiákat és problémamegoldásokat, de a gondolkodásra és további elemzésekre készítő szemelvények szélesítik látókörünket, újabb vizsgálódási szempontokat adnak, és befolyásolhatják szemléletünk alakulását. A külföldi gyakorlat és a hazai tapasztalatok szembesítése céljából szerepelnek az egyes tanulmányok után kérdések, feladatok, melyekről ki-ki önmagában is elgondolkozhat, de a különböző képzési csoportokban is beszélgethetünk, vitatkozhatunk ezekről; így megtalálhatjuk a hazai viszonyok között is jól alkalmazható módszereket.

Remélhető, hogy a kötet hozzájárul a szociális és pedagógiai szakma hátán lévő iskolai szociális munka erőteljesebb hazai elterjedéséhez, megerősödéséhez.

A szöveggyűjtemény 300 Ft-os áron utánvéttel megrendelhető:

- a Dunántúlról: a Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskolán
(2501 Esztergom, Majer István u. 1–3.),
- az Alföldről: a Hajdúböszörményi Óvóképző Főiskolán
(4221 Hajdúböszörmény, Désány u. 7–9.),
- Budapestről mindkét helyen.

Budai István szerk.

Pályázati felhívás

A Civil Társadalom Fejlődéséért

nemzetközi programon való részvételre

A program egyedülálló lehetőséget kínál azon fiataloknak, akik aktív szerepet kívánnak játszani abban, hogy Magyarországon a civil szervezetek, egyesületek és alapítványok a mainál hatékonyabban működjenek, és megerősödve jobban érvényesíthessék az őket létrehozó emberek, közösségek érdekeit is.

A program 1994 májusában indul Magyarországon és Lengyelországban. A program célja, hogy – mindkét országban – *két év leforgása alatt létrehozzon egy fiatal szakemberekből álló, nonprofit (civil) szervezetek menedzselését oktató csapatot*. E csapat, a program során szerzett tudásával és tapasztalatával, sokoldalú szolgáltatóként áll az adott ország civil szervezeteinek rendelkezésére, és aktív szerepet vállal a közép-kelet-európai régió civil társadalmának fokozatos fejlesztésében is.

A résztvevők az első év során *elsajátítják mindazon ismereteket, amelyek a mai Magyarországon szükségesek a nonprofit szervezetek sikeres működtetéséhez*. Ez a szakasz egyaránt magában foglal kutatási időszakot, terepgyakorlatot és külföldi tapasztalatszerzést, valamint a tananyag tantervszerű elsajátítását. A program nagy hangsúlyt helyez konfliktuskezelési, kommunikációs, csoportfejlesztő képességek elsajátítására is, amelyek hiánya ma még sok gondot okoz a civil szervezetekben.

A második évben a résztvevők *maguk fogják az első év során elsajátított és a magyar viszonyokra „áthangolt” menedzsment-technikákat oktatni*, ezen kívül számos más módon a civil szféra megerősödését, fejlődését elősegíteni.

A programban a résztvevők teljes állású munkavállalóként vesznek részt, és a program idejére (két év) ennek megfelelő javadalmazásban részesülnek.

Elsősorban olyan fiatalok jelentkezését várjuk, akik szívesen tekintenek nem csupán önkéntes munkának, hanem élethivatásuknak is a civil szektorban vállalt szerepüket.

Részvételi feltételek:

- 21–35 év közötti életkor
- folyékony angol nyelvtudás
- őszinte elkötelezettség a civil társadalmat érintő kérdések, a demokratikus alapértékek és az emberi jogok iránt.

Minden jelentkezőnek megküldjük a részletes programleírást és a pályázati kérdőívet.

A pályázatok benyújtásának határideje: 1994. február 28.

Jelentkezni lehet:

Budapest: Bullain Nilda / Kurázi Szerkesztőség
Bp. 1399 Pf. 206
Tel.: 269-3721 vagy 112-7490/268-as mellék.

Miskolc: Vőneky Ágnes
Tel.: 46/344-011 (munkahely)
46/381-342 (lakás)

Debrecen: Berényi András, Forrás Lelki Segítők Egyesülete
Tel.: 52/348-867

Szeged: Kovács Ferencné, Progress Alapítvány
Tel.: 62/483-683

Dombóvár + Pécs: Balipap Ferenc
Tel.: 74/365-233

Szombathely: Varga Tímea
Tel.: 94/319-098 (18 és 21 óra között)

Veszprém: Borbáth Erika
Tel. + fax: 88/429-310 (munkahely)

(A felsorolt személyek és intézmények a CTF program önkéntes segítői, a programmal szervezeti összefüggésben nem állnak.

Közreműködésüket ezúton is köszönjük. A CTF szívesen várja vidékiek jelentkezését.)

E SZÁMUNK SZERZŐI

Csehák Judit – országgyűlési képviselő,
MSZP

Gervai Gábor – egyetemi hallgató,
ELTE szociálpolitikus-képzés

Gosztonyi Géza – szociológus, szociális munkás,
Autonómia Alapítvány

Jacqueline Heinen – szociológus,
Varsói Egyetem

Bill Jordan – szociológus, szociális munkás,
Exeteri Egyetem

Lakatos Elizabeth – szociális asszisztens,
ELTE ESÉLY CSSSZ

Lévai Katalin – szociológus,
KLTE, Szociológia Tanszék

Nagy László Tibor – jogász,
ELTE, ÁJK

Martin Potucek – szociológus,
Prága

Igor Tómes – szociológus,
Prága

Tóth László – szociológus,
Orvostovábbképző Egyetem
